

על גילוי הפירוש ה'אבוד' של רשב"ם לספר תהלים ופרסום מוקדם של פירושו למזמורים קכ-קלו

מאת

אהרן מונדשיין

נר לנשמתו הזכה
של רבי אלעזר טויטו ע"ה
שנָפָה ולא זָכָה

על פירוש רשב"ם לתהלים

העובדה שר' שמואל בן מאיר (רשב"ם, 1160-1080/5 לערך)¹ חיבר פירוש לספר תהלים ידועה לחוקרי פרשנות המקרא קרוב ל-150 שנה. יוסף פרלס היה הראשון שדלה מספר 'ערוגת הבושם' לר' אברהם ב"ר עזריאל מובאות מפירושי רשב"ם ה'אבודים' לנביאים ולכתובים ובהן מפירושו לתהלים.² דוד קויפמן הוסיף על מלאכת ליקוט זו פירושים מעטים.³ חזר לנושא זה דוד רוזין במונוגרפיה שייחד לפועלו של רשב"ם כפרשן מקרא,⁴ ושוב במבוא שלו לפירוש רשב"ם לתורה.⁵

1 לתיארוך משוער זה ראה למשל: ד' ראזין (מהדיר), פירוש התורה אשר כתב רשב"ם, ברסלאו תרמ"ב, עמ' ix-xii; א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, ירושלים תש"ם, עמ' 45-46; א' גרוסמן, 'ר' שמואל בן מאיר', האנציקלופדיה העברית, לב, טור 43. תא-שמע הקדים את שנת לידתו ל-1075 בקירוב, וקבע את שנת פטירתו בין השנים 1145-1150 (כך צ"ל; במקור: 1045-1050). ויש לתקן גם אצל מ' לוקשין [מהדיר], פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר, עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות ומפתחות, א-ב, ירושלים תשס"ט, עמ' א. ראה: י' תא-שמע, רבי זרחיה הלוי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 8, הערה 16; עמ' 42. לתולדות חייו של רשב"ם ראוי לצרף את דברי א' אפטיוביץ, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 50 (על שהייתו בקאן [Caen] שבדרום צרפת), 415 (בשאלת היחס המשפחתי בינו לבין ר' שמעיה, תלמידו וסופרו של רש"י). כל המובאות מפירושי רשב"ם במאמר זה הם על פי מהדורת לוקשין.

2 J. Perles, 'Das Buch Arugath Habosem des Abraham B. Asriel', *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 26 (1877), pp. 367-371; D. Kaufmann, 'Aus Abraham B. Asriel's Arugat Habosem', *ibid.*, 31 (1882), p. 420

3 א' ברלינר, 'Aus der vatikanischen Handschrift von Abraham ben Asriel', *Magazin für Wissenschaft des Judentums*, 13 (1886), pp. 131-151

4 D. Rosin, *R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer*, Breslau 1880, pp. 13-22

5 רוזין (לעיל הערה 1), עמ' xix. רוזין כתב שם כי 'על פירוש רשב"ם לתהלים העידו ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנזכר ורבינו יהודה שיר לואן בתוספותיו למסכת ברכות'; על רבנו יהודה ראה להלן.

הוסיף ונגע בכך אפרים אלימלך אורבך במהדורתו הביקורתית לחיבור הנזכר של ר' אברהם ב"ר עזריאל,⁶ ובעקבותיו ייחד אלעזר טויטו בספרו על פירוש רשב"ם לתורה פרק ל' פירושי רשב"ם לנביאים וכתובים הפזורים בערוגת הבשם; הוא ערך שם את המובאות בהתאם לסדר המקראות והוסיף בצדן דיון ענייני.⁷

עוד קודם למהדורת הדפוס של אורבך העריך שמואל אברהם פוזנסקי את פועלו של רשב"ם כדלקמן: 'מלבד את התורה פירש הרשב"ם גם את שאר ספרי הקדש, אבל כל הפירושים האלה אבדו ברוב הימים'.⁸ לאחר שהסתייג, כמו רוזין לפניו, מהייחוס של פירוש לקהלת ולשיר השירים שנדפס באותה עת על שמו של רשב"ם, סיכם: 'ומפירושי לשאר ספרים נדע רק את אשר בא מהם בספרי הבאים אחריו ובפרט בס' ערוגת הבשם [...] ומהם יוצא כי פירש הרשב"ם את רוב ספרי הנביאים ואולי את כולם, וחלק גדול מספרי הכתובים (תהלים, איוב, חמש מגילות)'.⁹ בהערה לדבריו הפנה פוזנסקי לפירוט המובאות במבוא של רוזין, וצירף תרומה משלו: 'על הציונים שהביא ראיון ממחברים שונים יש להוסיף את בנימין, תלמידו של ר"ת, שהזכיר בהערותיו ל"ספר הגלוי" את פירושי הרשב"ם לכתובים שונים בתהלים, ולכתוב אחד באיכה וכו'.¹⁰

לפנינו אפוא שני מקורות משניים לפירושו של רשב"ם לתהלים. האחד הוא ספר 'ערוגת הבושם', שנתחבר בערך בשנת 1234, ושעניינו ביאור פיוטי תפילה – מחבר הספר שילב בו ציטטות מפירוש רשב"ם לתהלים.¹¹ המקור האחר הוא ההערות שכתב 'בנימין' במחצית השנייה של המאה השתים עשרה על 'ספר הגלוי' לר' יוסף קמחי – השגות ריק"ם על 'הכרעות' רבנו תם במחלוקות בין דונש בן לברט למנחם בן סרוק;¹² בהערות התמיכה שלו ברבנו תם ציטט ר' בנימין מפירושו של רשב"ם לספר תהלים.

- 6 א"א אורבך (מהדיר), ספר ערוגת הבשם, א-ד, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג. לעניין שלפנינו ראה: שם, ד, עמ' 142, 153-154, לדברי אורבך שם: 'ב"ערוגת הבשם" נשארו שרידים מפירושי הרשב"ם לשופטים, שמואל, מלכים, ישעיה, יחזקאל, הושע, יואל, עמוס, נחום, זכריה, תהלים ואיוב'. ובהערה 10 שם הפניה למראי מקום.
- 7 א' טויטו, 'הפשטות המתחדשים בכל יום': עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת גן תשס"ג, עמ' 208-225; על הפירוש לתהלים ראה: שם, עמ' 221-223.
- 8 ש"א פאונאנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' xl.
- 9 שם. לפירוט טענותיו ראה: שם, עמ' lxxxix-lxxxvi. הסתייגות נוספת מייחוס פירושים אלו, וכן הפירושים לרות, לאיכה ולאסתר, שאת כולם הוציא ילינק על שמו של רשב"ם, ראה: רוזין (לעיל הערה 1), עמ' xxi-xxii.
- 10 פוזנסקי (שם), עמ' xl, הערה 2. מובאות אלה, והנזכרות להלן, לא נמנו ברשימה הנזכרת של טויטו (לעיל הערה 7), שכאמור התמקד בספר 'ערוגת הבושם'. על 'בנימין' ראה להלן הערה 12.
- 11 אמנם כבר העיר פוזנסקי כי 'גם בהדברים שהובאו על שמו [של רשב"ם] בס' ערוגת הבשם לר"א בן עזריאל נמצאו פירושים רחוקים, כמו [...] אבל הפירושים האלה לא יצאו מידי ספק אם באמת הרשב"ם חוללם' (שם, עמ' xliv, הערה 1). וראה גם להלן הערה 41.
- 12 ה"י מתינס (מהדיר), ספר הגלוי לר' יוסף ב"ר יצחק בן קמחי: עם הגהות של איש אחד שמו בנימין, ירושלים תשכ"ז (ברלין תרמ"ז), הקדמה, עמ' xi. הסיוע הנמרץ של 'בנימין' לרבנו תם מרמז על בית מדרשו, והוא זוהה עם בנימין מקנטרברי. ראה: ש' עפשטיין, עיון וחקר, ירושלים תשל"ו, עמ' 138; מ' בנית, 'חקר הגלוסאריים המקראיים של יהודי צרפת בימי הביניים', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב (תשכ"ט), עמ' 144-145; אורבך (לעיל הערה 1), עמ' 108-109; א' תלמי, 'קמחי יוסף', האנציקלופדיה העברית, כט, טור 811.

מלבד שני חיבורים אלה ידועים עוד ארבעה מקורות ששוקעו בהם אזכורים של הפירוש שאבד.

א. 'תוספות רבנו יהודה שירליאון', שהתגורר בפריז, ושאינו נמנה עם תלמידי רבנו תם¹³ – הכותב, שפעל בסוף המאה השתים עשרה ובתחילת המאה השלוש עשרה, הזכיר פעמיים בחיבורו על מסכת ברכות את הפירוש של רשב"ם לתהלים. פעם אחת כתב: "כרום זלית לבני אדם" (תה' יב 9), פשטיה דקרא מפרש רבינו יעקב [תם ...], ורבינו מאיר פי' [רש] [...] וכן פי' בנו רבינו שמואל¹⁴. האזכור השני נוגע לשאלת 'הצדוקי' על הקדמת מזמור ג ('לדוד בברחו מפני אבשלום') למזמור נו ('בברחו מפני שאול'), בטענה: 'והרי מעשה שאול הוה ברישא, לכתוב ברישא?'; וכתב ר"י שירליאון: 'ורבינו שמואל פי' לפי הפשט' וכו'.¹⁵

ב. ספר 'יוסף המקנא', שנכתב באמצע המאה השלוש עשרה בידי ר' יוסף ב"ר נתן האופיציאל משאנץ, שסבב בערים שונות בצרפת¹⁶ – חיבור לקטני זה, שהוקדש 'לתשובת המינים', מרכז חומר פרשני מהמאה השתים עשרה והשלוש עשרה, ובתוכו ציטטה מפירושו של ר' יוסף בכור שור לכתוב 'ונפשו לא חָיָה' (תה' כב 30), ובשוליו ציין המאסף: 'וכן פירש רשב"ם'.¹⁷

ג. פירוש רשב"ם נזכר גם בידי המלומד הפרנציסקני ניקולס מלירה (Nicolas de Lyre, 1270-1340/9), שביאורו המקיף לכתבי הקודש משקף ידע רחב בפרשנות היהודית.¹⁸ בפירושו לתהלים, שנתחבר סביב שנת 1326, ציטט דה לירה – לצד ביאורים משל רש"י ור' יוסף (כנראה: קרא) – ביאור בשמו של Rab. Samuel Heb., ר' שמואל העברי.¹⁹

ד. המאגר הפרשני שהוטמע בספרות פרשנות התפילה, שהרבה ממנה עדיין גנוז בכתבי יד –

13 אורבך (שם), עמ' 133, 320-335. לדברי אורבך הוא 'היה מבני בניו של רש"י, שכן זקנו ר' יהודה בר' יום טוב היה נכדו של הריב"ן, חתנו של רש"י'; 'אם אפשר לסמוך על העדות [שר"ת מהרש"ל, סי' כט] שנולד בשנת תתקכ"ו, 1166' וכו' (שם, עמ' 321); 'על פי מקור מאוחר נפטר ר' יהודה מפאריס בשנת 1224' וכו' (שם, עמ' 334). לדעת עמנואל, רבנו יהודה היה נכדו של ר' שלמה בן מאיר (אחי רשב"ם). ראה: ש' עמנואל, 'מפירושיהם של נכדי רש"י לאסתר ולקהלת', י' הקר, ב"ז קדר וי' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 138, הערה 38.

14 נ' זק"ש (מהדיר), תוספות רבנו יהודה שירליאון: מסכת ברכות, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' סו-סז (בקשר לסוגיית הגמרא, שם ו ע"ב); ובהערה 464 שם ציין המהדיר: 'פירוש הרשב"ם לתהלים לא זכינו לאורו' וכו'. המקור לפירושים הנזכרים בשם רבנו תם (ר"ת) ור' מאיר, אבי רבנו תם ורשב"ם, דורש בירור לעצמו.

15 שם, עמ' קטו (מסוגיית הגמרא שם, י ע"א). על מקור זה העיר לראשונה רוזין (צוטט לעיל הערה 5).

16 פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xciv. לדבריו 'במדה ידועה נוכל לחשוב גם את ר' יוסף ב"ר נתן בין פרשני צרפת המאוחרים' (שם, עמ' xciv).

17 י' רוזנטל (מהדיר), ספר יוסף המקנא לר' יוסף ב"ר נתן אופיציאל, ירושלים תש"ל, עמ' 104. גם על מקור זה העיר כבר פוננסקי (שם), עמ' xlix-xlviii.

18 ש' אידלברג, 'האם ניקולאוס די לירה (1270-1340) היה מזרע יהודים?', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' רד-רו; ש' קמין, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא², ירושלים תשס"ט, עמ' 58-68; א' גייגר, 'ביקורת פרשנית על פירושים יהודיים בפירוש הליטרלי של ניקולס דה לירה', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יח (תשס"ח), עמ' 225, הערה 1.

19 הובא על ידי י' מאהרשען (מהדיר), פרשנ'דתא והוא פירוש רש"י על נ"ך, ג: תהלים, ירושלים תרצ"ו, עמ' xxii-xxi, מס' 8, מתוך חיבורו של ניקולס *Postilla literalis super totam Bibliam*

למשל בפירוש הסידור שבכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 274, בפסקה הדנה ב'פסוקי דזמרה', הובאה לאחר המילים 'ואני שלמה ב"ר שמואל, מצאתי בפי' ר' שמואל הצרפתי בן הח' (כס) ר' מאיר' וכו', הערת ביאור לתה' קמה 1; ²⁰ חובר לו כ"י פריז, הספרייה הלאומית ébr. 222, פירוש המיוחס לר' אלעזר רוקח, בן המאה השלוש עשרה, שהביא לאחר המילים 'והר'וב] שי' [חיה] פי' משמו של רבי' שמואל בן הרב מאיר זצ"ל' וכו', ביאור לתה' קמט 9. ²¹ ערך רב נודע גם לכתבי היד שעניינם פירושים לפיוטי אשכנז הקדומים (בעיקר כ"י בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית למדעים, קאופמן A399; כ"י פרמה, פלטינה 3205 [דה רויס 655; ריצ'לר 1134]; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 152–153); פירושים אלה נתחברו בראשית המאה הארבע עשרה, והם כוללים מביאורי 'המפרש' – ר' יוסף קרא (סוף המאה האחת עשרה – ראשית המאה השתים עשרה) – ור' אפרים ב"ר יעקב מבונא (1132–1196 לערך), ומשובצות בהם תוספות מסומנות, ובהן קטעים מביאורי הקדמונים לכתובים, לרבות מפירוש רשב"ם לתהלים.²²

מצינו אפוא שישה מקורות ספרותיים עצמאיים שאזכרו את קיומו של החיבור, ושאלו סיפקו לנו כמה שברירי ביאור מתוכו.

כידוע גורל פירושי של רשב"ם למקרא, כמו גורל פירושי לתלמוד, לא שפר.²³ אפילו פירושו לתורה, שמחברו השיג לו הסכמה מעורפלת מסבו רש"י²⁴ – שרד רק בכתב יד יחיד, שאינו שלם (ושבינתיים גם הוא אבוד), וכמעט שקע בתהום הנשייה.²⁵ עדות נוספת לגורל חיבוריו יש במאבקה של שרה יפת להוכחת מקוריותם של הפירושים לקהלת, לאיוב ולשיר השירים שנדפסו על שמו,

20 על פי אורבך (לעיל הערה 6), ד, עמ' 12. בינתיים נדפסו הדברים כביאור אנונימי (!): מ' הרשלר (מהדיר), סידור רבנו שלמה (מיוחס לר' שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא) וסידור חסידי אשכנז, ירושלים תשל"ב, עמ' נז, וראה שם, הערה 27. לתופעה חוזרת זו ראה לפנינו בסמוך (ובהערה הבאה).

21 אורבך (שם). נדפס בידי הרשלר: 'כך פי' רבנא שמואל בן הרב ר' מאיר זצ"ל' (הרשלר [שם], עמ' סה); וראה: שם, הערה 17. אך השווה: מ' וייא הרשלר (מהדירים), פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' קפה-קפו, ושם הובאו הדברים כהצעות ביאור בסתם, עובדה המחייבת לשוב ולבדוק את מקוריותם.

22 אורבך (שם), עמ' 63. ראה גם: הנ"ל (לעיל הערה 1), עמ' 48.

23 'תאשמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 58. לדבריו שם: 'רבנו שמואל בן מאיר [...] כתב פירושים לרוב מסכתות הש"ס. פירושי לרוב מסכת בבא בתרא ולפרק עשירי של פסחים הגיעו לידינו, אולם רוב יצירתו אבוד הוא מאתנו, ונשתמרו ממנה אך ורק מובאות לא מעטות בכלי שני ושלישי, אזכורים מפורטים ועדויות מרובות' וכו', תמונה הדומה להפליא לגורל שפקד את פירושי למקרא (ראה להלן הערה 27).

24 כך בפסקה האוטוביוגרפית הידועה המשולבת בפירושו של רשב"ם לבר' לו 2: 'ואף אני שמואל ב"ר מאיר חתנו זצ"ל, נתוכחתי עמו [עם רש"י] ולפניו, והודה לי שאלו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום'.

25 מעין השלמות לפירושו ראה: א' טויטו, 'פירושים חדשים של רשב"ם לתורה על פי כ"י וינה 23', ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים למשה ארנז, ירושלים תשנ"ו, עמ' 87–104 (=הנ"ל [לעיל הערה 7], עמ' 189–207); מ' סוקולוב, 'הפשטות המתחדשים': קטעים חדשים מפירוש התורה לרשב"ם – כ"י, עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 73–80. אמנם יעקבס מציע לראות בקטעים אלו מכתב פולמוסי. ראה: י' יעקבס, 'עקרונות פרשנות הפשט על פי רשב"ם', ספר יהדות צרפת, (בדפוס); הנ"ל, 'Rashbam's Major Principles of Interpretation as Deduced from a Manuscript Fragment Discovered in 1984', *REJ* (in press).

מקוריות שעדיין שנויה במחלוקת.²⁶ כך איתרע גם מזלו של הפירוש לספר תהלים, שנדחק לקרן זוית עד שנעלם ונשכח.²⁷

בסקירת חיבוריו במבוא לפירושו לקהלת חזרה יפת על הקביעה כי 'רשב"ם חיבר פירושים כמעט לכל ספרי המקרא [...] אבל החלק הארי של מפעלו הפרשני אבד', והוסיפה כי 'קטעים קצרים מתוך פירושי רשב"ם וביאורים בודדים' ידועים מכלי שני: מפירושים קומפילטוריים ומספר 'ערוגת הבושם'.²⁸ גם ב'פתח דבר' למהדורתה לפירושו לאיוב, שבו הצרה על ש'היסטוריה היהודית לא היטיבה עם זכרו של רשב"ם ועם יצירתו הגדולה, לא היה בידה להוסיף על האמירה הכללית: 'בידינו היום רק פירושי השלמים (כמעט) לתורה, לקהלת, לאיוב ואולי גם לשיר השירים [...] מפירושי לספרים אחרים במקרא – ובעיקר לאסתר, לרות ולאִיכה – שרדו חלקים, לעתים פירושים לפסוקים יחידים בלבד'.²⁹

ידיעותינו על פירושי האבודים של פרשן חשוב זה לא נתעשרו בכלום גם במהדורה הביקורתית של יפת לפירוש שיר השירים שראתה אור לאחרונה.³⁰ במבוא המסכם, בסעיף שכותרתו 'מצב המחקר בעת הזאת', ציינה המהדירה בסיפוק כי 'בתקופת הזמן שחלפה מאז מחקרו החלוצי של רוזין פורסמו מהדורות חדשות של פירושי רשב"ם, והתרחב העיסוק ביצירותיו. וכספיה לאזכור מהדורות פירושי לקהלת ואיוב, פרי עמלה הקודם, ו'ספר דייקות',³¹ באה אפסרה לקונת: 'כן וזהו קטעים אחדים מחיבוריו וביאורים בודדים במקומות שונים',³² בתוספת הפניה חוזרת

26 הטענות השונות נדונו במבואות של יפת לחיבורים אלו, במאמץ לבטלן. אמנם גם היא הודתה באיחורו של הביאור הדקדוקי הארוך שהשתרש בפירוש רשב"ם לשה"ש ד' 6, ד"ה 'בצמתך' (יפת [להלן הערה 30]), בעיקר עמ' 22-23, ובגוף המהדורה, עמ' 254-256; היא הכירה גם בקטעים משניים שחזרו לפירושו לאיוב, אך לדעתה הם בטלים ביחס לחיבור עצמו (הנ"ל [להלן הערה 29], עמ' 305-306). אולם הוכחותיה לא נתקבלו על דעת הכול. ראה למשל: 'בשנים האחרונות הוציאה שרה יפת לאור בהוצאות מדעיות מצוינות פירושים שיוחסו [כך] לרשב"ם לספר קהלת ולספר איוב, ובשנה זו יצא לאור פירוש שיוחס לו [כך] לספר שיר השירים' וכו' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' ג) בלשון מסתייגת זו גם שילב בהערותיו מובאות מחיבורים אלה; וראה גם להלן הערה 34.

27 לא כאן המקום לדון בסיבות המורכבות לדחיקת הפירושים של רשב"ם (ואחרים), אך ברי שלמעמד שקנה לו רש"י, בעיקר הודות לפירושו המונומנטלי לתלמוד, היה בכך חלק גדול, לצד עצם התכנים של ביאוריו וגישתו הפרשנית. ראה למשל: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים², ירושלים תשנ"ז, עמ' 212-215, 468-471; טויטו (לעיל הערה 7), עמ' 7; לוקשין (לעיל הערה 1), עמ' ל; י' יעקבס, 'האם הכיר רמב"ן את פירוש רשב"ם לתורה?', מדעי היהדות, 46 (תשס"ט), עמ' 106-108.

28 ש' יפת ור"ב סולטרס (מהדירים), פירוש רבי שמואל בן מאיר (רשב"ם) לקהלת, ירושלים תשמ"ה, עמ' 13-15 (ובהערה 33 שם הפניה לאזכורים שב'ערוגת הבושם'). למקורותיו של החיבור ראה גם: י' לשם, 'הפירושים הדקדוקיים בפירוש רשב"ם למגילת קהלת ותורמתם לשאלת האותנטיות של החיבור', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יח (תשס"ח), עמ' 185-207. לבעייתיות שבזיהוי בעליו של הפירוש ראה גם: עמנואל (לעיל הערה 13), עמ' 136-138. פירוש רשב"ם לקהלת מצוטט להלן על פי מהדורה זו.

29 ש' יפת (מהדירה), פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 10. פירוש רשב"ם לאיוב מצוטט להלן על פי מהדורה זו.

30 ש' יפת (מהדירה), פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לשיר השירים, ירושלים תשס"ח. פירוש רשב"ם לשיר

השירים מצוטט להלן על פי מהדורה זו.

31 ר' מרדלר (מהדירה), דייקות מרבנו שמואל: מהדורה ביקורתית, ירושלים תש"ס.

32 יפת (לעיל הערה 30), עמ' 14-15 והערה 32.

למובאות שנשתקעו בספר 'ערוגת הבושם', ושנדונו במחקר בסוף המאה התשע עשרה; בלא התקדמות כלשהי.

פירושו של רשב"ם לתהלים לא זכה אפוא להאריך ימים: מועד חיבורו המשוער היה במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה, ואזכוריו המעטים שבידינו אינם מאוחרים מאמצע המאה הארבע עשרה. גם מרחב תפוצתו היה מצומצם: שדה מחייתם של המקורות לשקיעין אלו אינו חורג מהאופק התרבותי של צרפת-אשכנז.³³ שתי העובדות, הקשורות זו בזו, הביאו לכך שהשריד מפירושו מסתכם בפחות מעשרים מובאות אקראיות, שחלקן מסופקות מבחינת מקורן: אם אכן נשאלו מהפירוש לתהלים דווקא, ובאשר לבעליהן: רשב"ם או שמא אחר.³⁴ כך השלימו הכול עם גורל החיבור שנחשב אבוד מן העולם, גורל עגום של יצירות ספרותיות רבות מלאכת בני חוגו של רשב"ם ונוספים עליהם.³⁵

ב. תיאורו הראשוני של הפירוש עד לזיהוי

לפני כתיב שנים דיווח ישראל מ' תא"ש מע, ראש המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים דאז, על כתב-יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית 6 I C evr, הנושא קולופון משנת 1285:

מכיל את פירוש רש"י לרוב המקרא [...] מפרק מא [הנכון: מב] בספר תהלים וכמעט עד לסוף ספר תהלים מתחלף המפרש, ללא כל התראה, ובמקום פירוש רש"י מופיע בכתב היד פירוש אחר, בלתי מוכר. בכל מהלך הפירוש לא נזכר שום חכם בשמו, וגם המחבר עצמו הצליח לשמור על אנונימיות מוחלטת. אף כי למרות מאמצי לא עלה בידי לזהות את מחבר הפירוש, יש עניין רב בתיאור כתב היד [...] לחקר פרשנות המקרא העברית בימי הביניים.³⁶

עניינו של תא"ש מע באותו כתב יד לא היה בתיאור תכונותיו ובניתוח דרכו הפרשנית. את ענינו לכדו הכותרות הכרונולוגיות שהעניק המחבר עלום השם למזמורים מסוימים, ושחרגו בהרבה

33 לתחום זה שייך כמובן גם ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, שאף שהה פרק זמן מסוים בצרפת. ראה: אורבך (לעיל הערה 6), ד, עמ' 117; הנ"ל (לעיל הערה 1), עמ' 215, 404.

34 אופייני הדבר שפירוש רשב"ם לתהלים, כמו השרידים מחיבוריו האחרים, נפקד מסקירת פירושו במבוא של לוקשין לפירושו לתורה: 'אורבך מניח שרשב"ם כתב פירוש על כל התנ"ך. ללא ספק הוא [רשב"ם] פירש ספרים רבים מהתנ"ך, אבל לדאבונו הפירוש היחידי שהגיע לידינו שאין עליו עוררין הוא הפירוש לתורה; וכו' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' ג; וראה במפתח העניינים, הערך 'פירושים מיוחסים לרשב"ם').

35 כדי לסבר את האוזן ראה: ש' עמנואל, שברי לחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ו. לדברי עמנואל: 'חכמי גרמניה וצרפת במאות השתים עשרה והשלוש עשרה – בעלי התוספות – כתבו ספרים רבים אך רק מעטים מהם הגיעו לידינו. רובם אבדו' (שם, עמ' ט). אמנם הוא ייחד את חיבורו לתחום ההלכה ופרשנות התלמוד, אך המצב אינו שונה בהרבה בתחום פרשנות המקרא.

36 "תא"ש מע, 'פירוש אנונימי ביקורתי (בכתב-יד) לספר תהלים, תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 417-423: המובאה שם, עמ' 417 (=הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 282-289, המובאה שם, עמ' 282). הציטוט להלן הן על פי העימוד שבספר.

מהיחוס המסורתי של הספר לנעים זמירות ישראל. בלשוננו: 'במאמציו להעלות את הרקע ההיסטורי עוסק המפרש הלכה למעשה בביקורת המקרא, ואינו מהסס כלל לקבוע את זמן חיבורם של פרקי תהלים שונים בתקופות היסטוריות שונות ומגוונות, מהן הרחק מעבר לזמנו של המלך דוד וימי הבית הראשון בכלל'.³⁷ תופעה נקודתית זו משכה את תשומת לבו של תא"שמע כמרכיב בתזה כוללת הטוענת שבקרב כמה מהפרשנים הצרפתים התפתחה גישה ביקורתית שכמותה הייתה אצל חסידי אשכנז הראשונים, ושורשיה בפרשנות הביזנטית, קביעה חדשנית ומפתיעה שלאישושה ייחד כמה מאמרי יסוד.³⁸ תא"שמע, שהתמקד בעיקר בתולדות הספרות הרבנית, לא נפנה לבחון את תכניו הענייניים של החיבור כחוליה בשלשלת פרשנות המקרא;³⁹ וכפי שהתבטא באוזני כל אימת ששבנו וגלגלנו בו: אני את שלי עשיתי, מכאן והלאה אתה...

כפי שצוין, הפירוש המונח לפנינו אינו שלם: מפרק א עד מא, 'ספר ראשון', נתן הסופר את פירוש רש"י; מפרק מב ועד פרק קמב עבר אל הפירוש האנונימי; ומפרק קמג חזר לפירוש רש"י. העובדה שהמעתיק סירג את מלאכתו כהשלמה לרצף הביאור, הביאה באחת משיחותינו להערה המחויכת שמא נשנתה כאן התופעה המוכרת מפירושו של רש"י למסכת בבא בתרא, הנקטע בדף כט ע"א בציון 'עד כאן פירוש רש"י וצ"ל, מכאן ואילך פירוש רבנו שמואל ב"ר מאיר',⁴⁰ הערה שכפי שצארה להלן, הגשימה את עצמה.

אף שלאורך השנים חזר תא"שמע והאיץ בי לעסוק בחקר כתב היד היחידאי, לא הזדמן לי לעיין בו כראוי עד לאחרונה. וכפי שהודעתי בהרצאתי בקונגרס האחרון למדעי היהדות: חיבור אנונימי זה הוא פירושו האבוד של רשב"ם לתהלים.

הזיהוי נבנה בהיקף ראיות שהלכו וסגרו על מיהותו של המחבר. הכותרת המקורית שקבע תא"שמע במאמרו הייתה: 'פירוש אנונימי ביקורתי לספר תהלים'. הלעזים הצרפתיים השזורים בו אפשרו מלכתחילה להגדירו ביתר דיוק בתור: 'פירוש צרפתי'. עיון מדגמי בכתב היד מתוך

37 שם, עמ' 282.

38 ראה הפניות: שם, עמ' 283, הערה 2. ארבעת המאמרים הרלוונטיים נקבצו בספרו הנזכר, ולראשון שבהם, 'על ביקורת המקרא באשכנז בימי הביניים', נלוותה הערה: 'פרק זה ושלושת הפרקים שאחריו עוסקים בפרשנות המקרא, ובעיקר בביקורת המקרא הקדומה בגרמניה ובצרפת, והם בבחינת יחידה אחת, ערוכים כהמשך אחד ומשלימים את הדיון במה שקודם להם' (שם, עמ' 273).

39 עובדה זו מסבירה כמה אי דיוקים שנפלו בתיאור הסכמטי של הפירוש; על חלקם הערתי להלן.

40 רנ"ג רבינובין, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשכ"ה, עמ' כא-כב. ראה גם: א' קופפר (מהדיר), פירושי התלמוד מבית מדרשו של רש"י: פירוש מסכת קידושין, ירושלים תשל"ז, עמ' ה, ושם נאמר: 'באמצע ד"ה זה סוטה הפירוש מפירוש רש"י שלפנינו וממשיך עד סוף המסכת בפירוש בלתי ידוע לנו עד עכשיו. כיוצא בו בהשלמה האנונימית לפירוש רש"י לאיוב, שהיו שייחסו גם אותה לרשב"ם. ראה: רוזין (לעיל הערה 1), עמ' xxi-xx; יפת (לעיל הערה 29), עמ' 16-19, 313-314. היו ששייכו לנוהג ה'השלמה' גם את הפירוש (המעורב) המיוחס לרש"י לדברי הימים ועוד. תופעת 'העתקה מסורגת' ידועה ממקורות רבים, כמו פירושו ה'אבוד' של רבנו תם לאיוב. ראה: ב' ריצ'לר, 'Rabeinu Tam's "Lost" Commentary on Job', ספר זיכרון לאפרים תלמג, חיפה תשנ"ג, עמ' 191, והערה 5. התופעה קיימת גם בפירוש לדברי הימים שבכ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית 5. hebr. ראה: י"מ תא"שמע, 'פירוש דברי הימים שבכ"י מינכן 5, מגנוי המכון לתצלומי כתבי העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 135; הנ"ל (לעיל הערה 36), עמ' 290.

מודעות למאפייני אסכולת בעלי הפשט ובפרט לדרכו של רשב"ם, סקירת המקורות הגלויים והתרשמות ממִשְׁלָבֵי השפה, קידמו את עדכון הכותרת ל'פירוש מבית מדרשו של רשב"ם'. ניתוח שיטתי של החיבור: סגולות סגנון, טביעת כללי מבע וחוקות לשון, הדי פלוגתא ונימות פולמוס, זיהוי המטען ההשכלתי הגלום בו והתוויית תמונת עולמו, לצד ראיות חיצוניות לסוגיהן שעלו מביקת המובאות בכלי שני, מהשוואה ל'ספר דייקות' ומריבוי המקבילות לפירושי האחרים של רשב"ם למקרא ולפירושו לתלמוד – התירו את כבלי הזהירות החבויה בנוסח החמקני והבלתי מחייב 'מבית מדרשו', וסייעו להקים את שם המחבר על נחלתו: 'פירוש רשב"ם לספר תהלים'.

ג. הראיות לזהותו של המחבר

כאמור הזיהוי נסמך על אימות המובאות במקורות משניים, בחינת הפירוש עצמו והשוואה ליתר חיבוריו של רשב"ם. אפתח בראיות החיצוניות, לאחר מכן אציג מגוון ראיות פנימיות: ביאורים שתוכנם ולשונם מעידים על בעליהם, ואביא דוגמאות לשם הבהרת מהותו של החיבור הנדון, ואסיים בהצבעה על מקבילות לכתביו האחרים המורות על קולמוס אחד שהוליד את כולם.

ג.1. ראיות חיצוניות: המובאות בכלי שני

הבדיקה מעלה שרוב המובאות מפירוש רשב"ם לתהלים הפזורות במקורות שהוזכרו – מצויות בחיבור שלפנינו, לעתים עד כדי זכרי לשון. אך קודם שאבוא לפרט ולנמק את היעדרן של האחרות, יש לזכור שטיב המקורות הקדומים אינו שקול: האחד מעתיק מן הספר, בעוד שחברו נוטה לסמוך על זיכרונו; זה מביא דברים כלשונם, ואחר מוסר אותם בעיבוד ואף מוסיף עליהם משלו, עד שיש מי שקנה לו שם באמינותו, בעוד שמעמדו של האחר מפוקפק, והדברים עתיקים.⁴¹

ג.1.1. המובאות ב'ערוגת הבושם'. ר' אברהם ב"ר עזריאל כלל בספרו 'ערוגת הבושם' שש מובאות מרשב"ם שאורבך ובעקבותיו טויטו, כקודמיהם, שייכו לפירושו לתהלים. שתיים מתוכן עוסקות בכתובים מחלקו הראשון של הספר, שביאורו עדיין לא בא לידינו, ולפיכך אינן מענייני כאן.⁴² מובאה אחרת שאינה מצויה בפירוש שלפנינו אמנם דנה בפסוק מתהלים, אלא שתוכנה

41 וכבר העירו חכמים על מקוריות הציטטות שב'ערוגת הבושם', הן מבחינת לשון והן באשר לבעליהן. ראה: פוננסקי (לעיל הערה 11); N. Porges, 'R. Samuel b. Meir als Exeget, und die erste kritische Ausgabe seines Pentateuch-Kommentars', *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 32 (1883), pp. 164–169 – פורגס ערער על ייחוס אותן המובאות לרשב"ם. למידת אמינותו של ר' אברהם בן עזריאל ראה גם: טויטו (לעיל הערה 7), עמ' 208; "י פלורסהיים", 'הספר 'ערוגת הבושם' כמקור לפירוש רש"י למקרא', מחקרי תלמוד, ג [לזכרו של אפרים א' אורבך] (תשס"ה), בעיקר עמ' 632–634.

42 ראה לעיל הערות 6–7. מקבץ כולל של המובאות וניתוחן יופיע במהדורת הפירוש הסופית.

ולשונה שוללים את ייחוסה לרשב"ם.⁴³ מובאה נוספת, שרק מסתייעת בכתוב מספרנו, יסודה בפירושו לתורה.⁴⁴

נותרו אפוא שתי מובאות הראויות לבדיקה. האחת נוגעת לביטוי 'בסוד קדשים רבה' (פט 8); בעל 'ערוגת הבושם' עימת את ביאורי רש"י ורשב"ם לביטוי זה כדלקמן: 'וקו' [נטרס] פי' "בסוד רב של מלאכים"; ורשב"ם כת' [ב] כי "רבה" – שם דבר'.⁴⁵ הציטוט מביאורו של רש"י אכן מדויק, ובפירוש רשב"ם שלפנינו: "אל נערץ בסוד קדשים רבה" – נערץ הרבה, כשם תואר, ומסתבר שלזאת כיוון ר' אברהם ב"ר עזריאל, והוא ניסח את הדברים בלשונו.⁴⁶

המובאה האחרת, שהובאה בציון מקורה, נוסחה גם היא בפרפרזה: 'רשב"ם פי' בספר תהילות כי: "[על כן עמים] יהודוך" (מה 18) – אהודים משיר (על פי תה' כח 27); לשו' [נ] הוד'.⁴⁷ משמע הכרה בסמכותו השלטונית. כעין זה בא בפירוש שלפנינו: "ועל כן", שתמליך מלך על כל ישרא' [אל] לעולם, "יהודוך עמים" נצח; שלא ימרדו בך, ויהיו יריאים מישר".⁴⁸

למובאות שהוזכרו יש לצרף עוד מובאה, שלישית לאלו שמענייני. בדין פרשני בה"א השאלה שאינה אלא ה"א הדעת כתב ר' אברהם ב"ר עזריאל: "המן הסלע הזה" (במ' כ 10), בפר"ש [בפירוש רש"י] שני פירושים, פי' "המן העץ" (בר' ג 11) היא תמיהה המתקיימת.⁴⁹ "הנוטע און הלא ישמע" (תה' צד 9) פי' הלא נוטע און ישמע; "הלא" הכת' [וב] – ית'ר, וכו'.⁵⁰ המהדיר ציין שבכ"י מרצבכר 95 (כ"י פרנקפורט שעל נהר מיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית hebr. fol. 16) הגרסה היא 'פי' רשב"ם' (תחת 'פר"ש'), ושבנוסח פירוש רש"י שלפנינו אין שני ביאורים. יואל פלורסהיים, שעסק בציטטות מרש"י שבערוגת הבושם, קיים גרסה זו והוסיף: 'אשר לפסוק בתהלים, אין בידינו פירושו של הרשב"ם לספר זה, אך אפשר שהדברים האלה שמצטט ר' אברהם נמצאים

43 הערה על הצורה 'קומה' עזרתה' (מד 27): 'פרשב"ם, קומה לעזרה לנו; וע"כ הטעם בראשית. וכל תיבה שצריכה למ"ד בתחילתה – הטל לה ה' בסופה, ות' "עזרתה" במקום ה'" (ערוגת הבושם [לעיל הערה 6], ג, עמ' 7). המינוח 'הטעם בראשית', כלומר מלעיל, אינו לרשב"ם, שנקט את המונח 'נגינה/טעם למעלה' או 'למטה'. ראה: ספר דייקות (לעיל הערה 31), עמ' 1, שורות 4, 6, 11, 17. אולם כך מצינו למשל בפירושו של ר"י דרני על אתר: "קומה" לעזרה "לנו" – הה"א שבסוף "עזרתה" הוא במקום למ"ד בתחילתה' (ומקורו בבבלי, יבמות יג ע"ב).

44 [אמר] רשב"ם [...] וזה לשונו: "חובר חֶבֶר" (דב' יח 11) טעמו בח', ושם דבר שלו "חֶבֶר" [...] וראה לדבר כי עיקרו "חֶבֶר" [רוצה לומר, ולא "חֶבֶר"] שני "חֹבֶר חֶבֶר" מחוכם" (תה' נח 6), כמו מן "שֶׁבֶר" – שֶׁבֶר, ורעיו' וכו' (ערוגת הבושם [שם], עמ' 146). מובאה השאילה (בעיבוד) מפירושו של רשב"ם לדברים שם, במקומה הטבעי.

45 ערוגת הבושם (שם), א, עמ' 10.

46 הוראת המונח 'שם דבר' היא שם עצם, כולל מקור, אך גם שם תואר. וראה: מ' פרוכטמן, דקדוקי פיוט: עיונים בשיטה הדקדוקית-הפרשנית בימי הביניים על פי 'ספר ערוגת הבושם' לר' אברהם בן עזריאל, באר שבע תשנ"ט, עמ' 72; מרדלר (לעיל הערה 31), עמ' 28, 55-60.

47 ערוגת הבושם (לעיל הערה 6), א, עמ' 45.

48 כיוצא בו בפירושו של רשב"ם לבר' מט 8: "יהודה אתה יודוך אחיך" [...] יתנו לך אחיך הוד מלכות [...] "יודוך" – ימליכוך, כמו "יהודוך"; כדכת': "על כן עמים יהודוך" (תה' מה 18).

49 רוצה לומר, שאלה רטורית. לעניין זה ראה: יפת (לעיל הערה 29), עמ' 204, הערה 120.

50 ערוגת הבושם (לעיל הערה 6), ג, עמ' 36, והמובא בסמוך מהמהדיר – שם, הערה 34.

שם' וכו'.⁵¹ ואכן בפירוש שלפנינו (המשלב את פס' 7-9), נכתב כדלקמן: "בינו בוערים בעם", אותם כסילים האומ' [רים] "לא יראה יה", בינו זאת ותשכילו, הלא הנטע און הלא ישמע'. מסתבר שהסיום המגומגם הוא מהסופר, שלא ירד לסוף דעתו של הפרשן; והנכון, כעדותו המסייעת של ספר 'ערוגת הבושם': 'בינו זאת ותשכילו, הלא הנטע און – ישמע', בשכתוב לשון הפסוק (כדרכו של רשב"ם), ובהתאם להערת הביאור של ר' אברהם: "הלא" הכת' – יתר', שהרי אין זו שאלה (הלא ישמע?) אלא תמיהה המתקיימת, ובלשוננו: שאלה רטורית. כך עלה בידי להעמיד את ביאורו של רשב"ם לכתוב בתהלים על תיקונו.

ג.1.2. המובאות בהשגותיו של 'בנימין' על 'ספר הגלוי'. בהערות ביקורת לספר הדקדוק של ריק"ם, לאחר הכותרת 'ואני בנימין אומר', שילב הכותב חמש מובאות בשם 'פתר/פתרון רבנו שמואל', שמקורן בפירושו לתהלים; אחת שאולה מחלק הביאור החסר, וארבע מצויות בפירוש שלפנינו. בביאורו לביטוי 'יפה נוף' (תה' מח 3) דחה ר' בנימין את דעת ריק"ם וחתם: 'ילכו [צ"ל: ולכן] עיקר כפתר' [ון] רבנו שמואל: "נוף" הוא גובה, שם דבר מן תנופה והנפה [...] ופתרן "יפה נוף" – יפה גובה; ובוה משבחו המקרא בכמה מקומות בגובה, שני[אמר]: "נכון יהיה בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות" (יש' ב 2). ויפי מצינו אצל גובה ביחזקאל: "וייף בגדלו בארך דליותיו" (יח' 7), וכן עתה משבח ההר'.⁵² דברים אלו הם פרפרזה מרחיבה של הניסוח המרוכז בפירוש הגדון של רשב"ם: "יפה נוף" – גבוה, כמו "בגבהו" (יח' לא 10); שהיה הר ציון גבוה. "נוף" לשון "תנופה".⁵³

מובאה שנייה מופיעה כדלקמן: 'ואני בנימין אומר' כי 'אֶשְׁתַּלְּלוּ' (תה' עו 6) ו"אֶתְחַבֵּר" (דה"ב כה 35) – פת' רבנו שמואל כפתרון הקורא [ריק"ם]: הֶשְׁתַּלְּלוּ וְהִתְחַבֵּר; אך "להצהיל פנים משמן" (תה' קד 15) פת': כשנמשח בשמן – פניו מצהילים' וכו'.⁵⁴ הווה אומר מ"ם ב'משמן' היא מ"ם המוצא, ולא כריק"ם, שפירשה כמ"ם היתרון: להצהיל יותר משמן. ואכן כך מתבארים בפירוש לפנינו שני הכתובים באתרם: "אֶשְׁתַּלְּלוּ" (עו 6) – כמו: הֶשְׁתַּלְּלוּ; ולהלן: "להצהיל פנים משמן" (קד 15) [...] מ"ם ושמן כתב משיחתם וחשיבותם: שהיין משמת, ושמן מצהיל פנים'.

מובאה אחרת דנה בביאור הכתוב בתה' קמא 4-5:

ואני בנימין אומר' [...] אכן כך פתרונו. למעלה אמ' המשורר: 'אל תט לבי לדבר רע להתעולל עלילות ברשע את אישים פועלי און, ובל אלחם במנעמיהם' (תה' קמא 4), פת' – לא מעדניהם של רשעים, כמו 'אל תלחם [את] לחם רע עין' (מש' כג 6) הוא הרשע, מנעמיהם

51 פלורסהיים (לעיל הערה 41), עמ' 636. המובאה הראשונה, בביאור בר' ג' 11, 'המן העץ', אכן אומצה בידי רוזין לשחזור החלק החסר מפירושו של רשב"ם. וראה: לוקשין (לעיל הערה 1), עמ' 15, והערות לח-לט.

52 ספר הגלוי (לעיל הערה 12), סעיף נ: 'יפה נוף', עמ' 24-25.

53 לעצם הפירוש השווה הכרעות רבנו תם למחברת מנחם: 'יתכן לקרוא להר ציון "יפה נוף", ויהיה פתרונו: היפה בערים ובנפות' וכו' (ספר תשובות דונש עם הכרעות רבנו תם למחברת מנחם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון ואדינבורו 1855, עמ' 34 ובהמשך שם: 'ויש מהפותרים "נפה" – גובה, מן "הנוף"; ואין בפתרונו שרש וענף' – אמנם יסוד המחלוקת בכתוב מיהושע, אך האם יש כאן גם רמז לרשב"ם?

54 ספר הגלוי (לעיל הערה 12), סעיף עב: 'ויגאל', עמ' 36.

הוא, 'ואל תתאו למטעמותיו' (שם). 'תהלמני [צ"ל: יהלמני] צדיק חסד' (תה' קמא 5), מעדני הרשעים אני שונא מכל תוכחות הצדיקים, שיהלמני על ראשי ויוכיחני – חסד אני חושב אותו; כי אוהב אני תוכחותיו יותר ממעדני מאכל הרשעים. 'שמן ראש' (שם) – מלוכה שיש לי, שנמשחתי בשמן, 'לא יניא ראשי' [על פי הכתוב שם: 'אל יני ראשי'] – לא יסיר את ראשי מלקבל מהלומות ותוכחות הצדיק, 'כי עוד [ותפילתי ברעותיהם] (שם) – כל עוד נפשי בי אני מתפלל להזהר מרעותיהם של רשעים; לכן טוב לי הכאות של צדיק ממעדני הרשעים [...] וכן פתרו רבנו שמואל, יברכנו האל.⁵⁵

פסקה ארוכה זו היא ציטטה מעובדת משהו מהפירוש שלפנינו, שגם בו נקט רשב"ם את דרך שכתוב הכתוב, כדלקמן: "בל אלחם במנעמי[יהם]", לשון לחם. "יהלמני צדיק" – יכני צדיק ויוכיחני, ושמן על ראשי, שנמשחתי בו למלך, "אל יניא ראשי" מלקבל תכחותיו; שחביבים לי יותר פצעי צדיק ומפתם ממאכל רשעים ומנעמי[יהם] שלהם. "כי עוד" אני "ותפילתי ברעותיהן" – לכן חפץ שיוכיחני, שאף אני כשאתפלל אני המתפלל ברעותיהם שיצילני הקב"ה מהם. מקור פרשני כראיה לבעלות שאינה ניתנת לערעור.

מובאה רביעית באה כדלקמן: 'ואני בנימין ראיתי אשר פתר רבנו שמו[אל]: "שאגו צורריך" – דרך חילות הצרים על עיר לצעוק בכניסתם לעיר, ושמים אותם בתוך מגדלאות העיר להראות שכבשוה, ואח"כ שורפים העיר, ונודעו אותות[יהם] כשהביאו למעלה את הקרדומות בסבכי העץ של דלתות ופתחיה יחד יהלומן אבל אותותינו לא ראינו' וכו'.⁵⁶ אין ספק שגם פתרון זה שאול מדברי רשב"ם בפירושו הנדון:

כן דרך אויבים הבאים במצור: בכניסתם שאגים עד שבאים בתוך העיר, אז מגביהים קול [צ"ל: כל] הכידונות בידם, שהם האותות, לקבוע בעיר, לומר: שלנו היא. ומביאים האות(י)ות על החומות להודיע לכל כי בכח תפשו את העיר. אז שוברים כל השערים כדי שיכנס כל הבא, ושורפים את העיר. וכן עשו בירושלים: 'שאגו צורריך' – זו היא צעקת התפיסה ברדפם. 'שמו אותותם אותות' – שהגביהום להחזיק בעיר. 'יודע' כמביא למעלה – יודע ששברו העיר 'בסבך עץ קרדומות', כשהעלו אותותם על העיר אז לכל הודיעו שתפשו את העיר, והנכנס יכנס, 'ועתה פתוחיה יחד'; ואחר כך 'בכשיל וכלפות יהלמון' – מיני כלי משחית' וכו'.

כמעט דברים כלשונם, וכעדות הכותב: 'ראיתי אשר פתר רבנו שמו[אל]'.

ג. 3.1. מובאות במקורות אחרים. המובאות המעטות המצויות ביתר המקורות שהוזכרו: ספר 'יוסף המקנא', הפירוש לתהלים של ניקולס מלירה, פירושי התפילות והפיוטים וחיבורו התלמודי של ר' יהודה שירליאון, מכוונות לכתובים מהספר הראשון לתהלים או מהמזמורים האחרונים,

55 שם, סעיף כא: 'נא', עמ' 16.

56 שם, סעיף פה: 'יחד', עמ' 39. על מובאה זו העיר פוננסקי: 'כן משלב הוא [רשב"ם] את הכתובים בתהלים עד 4-9, ומפרשם בדרך יפה' (פוננסקי [לעיל הערה 8], עמ' xliv).

שפירושם עדיין אינו בידנינו.⁵⁷ מנגד יש לציין שכמה מהמובאות עלומות השם הפזורות בחיבורים שנדונו, ניתנות עתה לזיהוי כשאלות מפירושו זה של רשב"ם.⁵⁸

ג.2. ראיות פנימיות: רשימת המקורות

בחינת הפירוש עצמו, לצדדיו השונים, מורה בבירור על זהות מחברו. קומץ המקורות הגלויים הנפוצים בחיבוריהם של פרשנים מצפון צרפת, ושאליהם כיוון מחבר הפירוש שלפנינו, שימשו את רשב"ם בפירושו האחרים למקרא, בעיקר כמובן בפירושו לתורה. להלן רשימת המקורות בצירוף דוגמאות מביאוריו.

ג.2.1. ספרות התלמוד. למובאות המעטות שצוין במפורש כי הן נטולות ממקורות חז"ל הקדים מחבר הפירוש שלפנינו כותרת: 'רבותינו מפרשים', 'אמרו רבותינו', 'ורבותינו אמרו' או 'כדאמרינן'. למשל בפירושו לתה' קיח 26: "ברוך הבא בשם יי", כשהיה מביא בכוריו ונדריה לבית המקדש להקריב, היו הכהנים אומרי'ם: "ברוך הבא בשם יי ברכנוכם" – ברכנו אתכם – "מבית יי". לכל מביאי תודה אומרי'ם] כן, כמ'ן] שאמרו רבותינו על מביאים בכורים: אחינו אנשי [המקום] פל'ן] באכם לשלום, והדברים הובאו ממשנה, ביכורים ג, ג.⁵⁹ על הכתוב 'לא נירא בהמיר ארץ' (מו 3) בא הפירוש: 'מזמור זה יסד בשעה שבא סנחריב על ירושלים, ונפל שם הוא וכל עמו. "בהמיר ארץ" – סנחריב המיר כל הארצות, כדאמרי'ן: בא סנחריב ובלבל את כל העולם, שני "ועתידותיהם שוסת" (יש' י 13)', וזאת על פי הנאמר בבבלי, ברכות כח ע"א.⁶⁰ ובפירושו לכתוב אחר באותו מזמור נקט מראה מקום מדויק: "נתן בקולו" (שם 7) – שהממם בקולו; כדאמ' ב"חלק": "כף ספק להם".⁶¹

בהקשר זה יש להעיר שלא אחת נסמך בעל הפירוש שלפנינו על היגדים תלמודיים ללא אזכור המקור. כך למשל ביאורו לכתוב "בהמות בהררי אלף" (נ 10) – שור הבר, הרועה אלף הרים; ולכתוב אחר: "השיבה לי ששון ישעך" (נא 14) – שנסתלקה ממנו רוח הקודש, ביאורים שמקורם במדרש חז"ל.

ג.2.2. תרגום ולשון תרגום. פעמים מספר הסתייע מחבר הפירוש בתרגום הארמי או במצוי בשפה הארמית. על הפסוק 'אך סוררים שכנו צחיחה' (סח 7) כתב: "צחיחה" – בצמא ועייפות; לשון ארמי: "צחותא".⁶² ובמקום אחר: "רומי קשת" (עח 9) – זורק בקשת וחיצים, כמו "רמה

57 חלקם צוינו לעיל ליד הערות 14-15, 17, 19, 20-22. שחזור חלקי של הפירוש לתהלים שאינו לפנינו (פרקים א-מ; קמג-1) על פי מובאות אלו ונוספות עליהן יבוא בפרסום הסופי של הפירוש.

58 גם ציטטות אנגימיות אלה, שעתה נודע מקורן, יידונו שם.

59 בפירוש רש"י הובאו הדברים בקצרה ובתמצית, וללא אזכור המקור החז"לי.

60 הלשון שם: 'בלבל את כל האומות' (ובבבלי, יומא נד ע"א: 'בלבל כל הארצות'). גם את הנאמר באיוב טו 34-24 הסב רשב"ם, בפירושו שם, על סנחריב, אשר 'בלבל את האומות'.

61 בבלי, סנהדרין צה ע"ב, ושם: 'ר' ירמיה בר אבא אמר כפיים ספק להם ומתו' וכו'.

62 ראה למשל תרגום אונקלוס לשם' יו 3, לדב' כח 48. על השימוש של רשב"ם בתרגומים ראה: פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xlvi; רוזין (לעיל הערה 1), עמ' xxiv; לוקשין (לעיל הערה 1), מפתח העניינים, הערך 'ארמית'.

ב"ם" (שמ' טו 4); "רבה קשת" (בר' כא 20) מתרג' [מין] "רביא" קשתא". ופעם נוספת: "כסוחה" (פ 17) – נכרתת; "לא תזמר" (וי' כה 4) מתרגמ': "לא תכסח", והוא מתרגום אונקלוס שם. אפשר שגם כמה ביאורים הבאים כאן בסתם נוצרו בהשראת התרגום הארמי לתהלים.

ג.3.2. פסיקתא (דרב כהנא). מובאה אחת. על הפסוק 'משה ואהרן בכהניו ושמואל בקר'א' שמו [...]. בעמוד ענן ידבר אליהם' (צט 6-7)⁶³ כתב מחבר הפירוש: 'מכאן אתה למד שאף לשמואל דבר הכת'.⁶⁴ ובפסי' [קתא] יליף בגזירה שוה: כת' [יב] הכא: 'ויש אשר יהיה הענן' (במ' ט 20-21), וכת' בשמואל גבי שאול: 'הנה יש' וגו' (שמ"א ט 12 [ושם: "יש הנה"])⁶⁵.

ג.4.2. סדר עולם. מובאה אחת. בדבריו על הכתוב 'מה תשתוחחי נפשי' וכו', החזיר שלש פעמים באותו הקשר (מב 6, 12; מג 5), הפנה בעל הפירוש כאחד הטעמים לחזרה: 'בסדר עולם מפרש – כנגד גלויות ג' שראו בני קרח: גלות יהויקים, גלות יכניה, גלות צדקיה. מאמר זה איננו בנוסח סדר עולם שלפנינו'.⁶⁶

ג.5.2. מדרש אגדה. מובאה אחת. בקשר לכותרת המוזרה לכאורה של פרק נו, 'למנצח אל תשחת לדוד', הביא מחבר הפירוש: 'מד' [רש] אג' [דה], לפי שאמר דוד לאבישי כשהיה רוצה להרג את שאול אמ' "אל תשחיתוהו" (שמ"א כו 9), וכן כשהיה שאול במעגל ורצו עבדי דוד להרגו ואמ' דוד לכל אחד: אל תשחת; לכך נקרא המזמור כך'. והוא במדרש שוחר טוב.⁶⁷

ג.6.2. פיוט. מובאה אחת. בהערה על הכתוב 'כלו סג יחדו נאלחו' (ג 4) ציין הפרשן: 'ובמק' [ום] אח' [ר]: – "כלו סר" (יד 3 [ושם: "הכל סר"]); ועל כן יסד הבבלי: "סגנו סרנו נאלחנו". מקור הדברים בסליחה של שלמה הבבלי 'אשמתינו כי רבה'.⁶⁸

ג.7.2. שימוש בלעזים. בפירוש שלפנינו משולבים תשעה לעזים צרפתיים, שחלקם מצוי גם

63 בגוף הפירוש: 'דבר אליהם' (תחת 'ידבר'), בשכתוב לשון הכתוב ובהתאמה דקדוקית להמשך: 'אתה עניתם' בלשון עבר. על דרכו האופיינית של רשב"ם לבאר בדרך השכתוב ראה להלן.

64 רוצה לומר שגם אליו נגלה ה' בענו, בדומה למה שצוין בכתוב במפורש על משה ואהרן.

65 פסיקתא דרב כהנא, פרה ה (מהדורת בובר, דף לח ע"ב; מהדורת מנדלבוים, עמ' 79). על השימוש בפסיקתא בבית מדרשו של רש"י ראה: בובר (שם), עמ' xvi-xv. היחס (הביקורת?) כלפי המדרש במובאה זו יידון להלן בסעיף 1.

66 ידוע שהראשונים כינו חיבורים נוספים בשם זה. ראה: ב' רטנר (מהדיר), סדר עולם², ניו יורק תשכ"ו מבוא, פרק יז. הטעם השני לחזרה על פי הפירוש כאן: 'ורבו' [חנינו] מפר' [שים] כנגד ג' רגלים.

67 מדרש תהלים, נח א (מהדורת בובר, דף קנ ע"א; ויש לתקן את דברי תא"שמע במאמרו [לעיל הערה 36] עמ' 285, הערה 5). בובר, הפנה לשימוש של רשב"ם במדרש 'שוחר טוב' בפירושו לבר' לו 12, ובתוספת לפירושו לדב' ז 10; ראה במהדורתו, עמ' לה. וראה: רוזין (לעיל הערה 1), עמ' xxxv.

68 ע' פליישר (מהדיר), פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 315, פיוט 21, טור 29. דרך אגב, במובאה זו נסתייע תא"שמע לשלילת האפשרות שהפירוש שלפנינו הוא לר' יוסף קרא, שכן ר"י' (בקטע ששרד מפירושו למזמור יד, ושפורסם בידי א' גרוסמן, 'גנוזי איטליה ופירושו של ר' יוסף קרא למקרא', ש' יפת [עורכת], המקרא בראי מפרשיו: ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 342 הערה 31) ציטט טור פיוט זה בשמו של ר' גרשום ב"ר יהודה, וברור כי מובאה זו אינה יכולה להימצא בפירוש המשתמש באותו מקום במובאה פייטנית שונה לשם הבהרת אותה נקודה לשונית עצמה' (תא"שמע [שם], עמ' 286). על מובאות מהפיוט בפירוש רשב"ם לתורה ראה: רוזין (שם), עמ' xxxvi, ושם הפניות לציטטות מאלעזר הקליר ומשמעון בן יצחק.

בפירושו של רש"י. אחד מהם, 'עקב' – טַרְצָא (לפנינו – קיט 33, 112), חוזר בפירוש רשב"ם לאיוב לו 4.⁶⁹ דוגמה נאה לתרומה שבהפניה לשפה הצרפתית מצויה בנספח שלפנינו: בפירוש למחרוזת שירי המעלות, בביאור השם 'גיבור' בכתוב 'חצי גבור שנונים' (קכ 4).

ד. לשון וסגנון

ד.1. שיבוצי לשון תלמודיים

כתיבתו של מחבר הפירוש הנדון שזורה מטבעות לשון חז"ל מובהקים, כהרגלו של רשב"ם בפירושו האחרים, למשל: 'צרפנו מחשבה למעשה'; 'אין פיהם ולבם שווים'; 'שם לא עכשיו אימתי'; 'פי' על ראשון ראשון'; '[אדם] היום כאן ומחר בקבר'; 'יכנס לפני משורת הדין'; 'הבא ליטהר מסייעין אותו'; '[הצדיקים] אין פושטין ידיהן בגול'; 'כופין אותי להשיב'; 'כאיש המטיח דברים כלפי מעלה'; 'מדה כנגד מדה'; 'דין הוא ש[...]' 'הוא הדין ל[...]' – לשונות המעידות בבעליהן שעיקרו ונפו מושרשים בעולם התלמוד וההלכה.

הווי תרבותי זה משתקף בבירור גם בביאורים תורניים, כמו בהצעת הרקע לחיבור פרק 'תמניא אפי': 'אלפא ביתא זה עשה בחליו, וכל המזמור מדבר בדברי תורה; לפי שבחוליו מבטל תלמוד תורה, לפיכך מספר בטוב טובה' (קיט 1). ושוב להלן: "'אל תשגני'" (שם 10) לשון שו"ג; אל תעשני פתי ממצותיך; שאם יאריך החולי עלי – אבטל תורתך ואשכח מצותיך, והחייני בהם'.⁷⁰ רוח בית המדרש שורה גם על הביאור לכתוב בהמשך אותו הפרק, 'לכל תכלה ראיתי קץ, רחבה מצותך מאד' (שם 96), כהד לניסיון אישי: 'שכל מלאכה שנשלמה – ראיתי לה קץ, אבל "מצותך", שאדם למד כל התורה – אינו יכול למצוא לה קץ לפי שרחבה היא מאד, וכל שעה אדם מוצא בה טעמים ומוסיף על תלמודו, ביאור הנסמך על מדרש רבותינו בדבר החיוניות המתמדת של העיסוק בתורה'.⁷¹

ד.2. מטבעות לשון אופייניים

הפירוש שלפנינו שזור ביטויים ומונחים המוכרים לנו היטב מכתבתו הפרשנית של רשב"ם, כמו 'מוסב למעלה/לעיל', 'סופו מוסב על תחילתו/על של אחריו'; 'בשביל שאמר למעלה [...]'; 'לשון [...]'; 'כפל לשון', 'וכפל לשון שעליו', 'גם זה מן הכפולים'; 'שונה את דבריו'; 'דוגמת [...]'; 'לשון אחד נופל בו'; 'לשון [...] נופל על/אצל [...]'; 'לשון [...] ופתרונו [...]'; 'פתרונו לפי ענינו';

69 ושמ: "יעקבם" – לשון הליכה; טרצא. על הלע"זים אצל רשב"ם ראה: רוזין (לעיל הערה 4), עמ' 98-91; יפת (לעיל הערה 28), עמ' 59-58; הנ"ל (לעיל הערה 29), עמ' 292-277; הנ"ל (לעיל הערה 30), עמ' 204-207.

70 השווה: בבלי, ברכות ה ע"א. פירוש נוסף המשתלב בהווי זה ראה להלן בנספח, מזמור קכו 3.

71 השווה פירוש רש"י לקה' א 9: "מה שהיה הוא שיהיה" וגו' [...] אבל ההוגה בתורה מוצא בה תמיד חדושי טעמים, כענין שנאמר "דדיה ירווך בכל עת" (מש' ה 19), מה הדד הזה כל זמן שהתינוק משמש בו מוצא בו טעם וכי' (והוא מבבלי, עירובין נד ע"ב ועוד).

ולא יתכן לומר [...] דאם כן היה לו לומר [...] 'כמו שמדבר/שמספר והולך', 'מפרש והולך' מקרא של מעלה, 'הולך ומזכיר עד שמגיע ל[...]'. ביטויים אלה משמשים ברגיל בחיבוריו של רשב"ם ומשתלבים היטב בדרכו הפרשנית, כפי שאראה להלן.

בצד כל אלה נקט הפרשן ביטוי נדיר בלשונו – בביאורו לכתוב 'ולו [כתיב: ולא] אחד מהם' (קלט 16) הביע פקפוק בגרסת הקרי: 'ולבי מגמגם בזה הלשון של "ולו" וכו';⁷² לא מצאתי בפירושי רשב"ם ניסוח כזה וזולת בביאורו (המשוחזר!) לבר' כד 65: 'גמגום יש על פסוק זה'.⁷³ אמנם גם שימוש לשון זה הילך הרבה בסביבתו הספרותית הקרובה.⁷⁴

יש לציין בהקשר זה גם את המינוח שנקט הפרשן לתיאור תופעת שיכול אותיות, בביאורו לכתוב "חבלי רשעים" עי'דוני" (קט 61) – נקהלו עלי. מצינו בהרבה מקומות שמתהפכת התיבה: כבשים – כשבים, שמלה – שלמה, וכאן בהוראה: נועדו עלי, משורש יע"ה. מינוח זה מופיע פעם אחת נוספת בפירושי רשב"ם,⁷⁵ וגם הוא היה מצוי בכתיבה בחוגו התרבותי.⁷⁶ על הכול יש לזכור שאין לתמוה על ביטוי שאינו שגור ואף לא על ביטוי יחידאי בפירוש, שהרי אין לצפות מכותב כלשהו לעקיבות סדורה ומוחלטת, וכבר צוינה בעבר העובדה שרשב"ם, כאחרים, החליף בלשונו לא אחת.⁷⁷

צורת לשון ייחודית שנקט הפרשן היא נטיית הפועל קי"ן בבניין קל: 'והיו קוננים ומתאנחים בהם ומתנחמים' (מב 6).⁷⁸ מנגד מצויות בפירוש שלפנינו צורות השבות ומופיעות בפירושי רשב"ם, למשל השם 'פורענות' במשקל קטלון: "כי רעות במגורם [בקרבם]" (נה 16), לכן לא יבא עליהם פְּרִעוֹן שלא ידעו קודם, כשם שהם עושים וכו'.⁷⁹ ראוי להעיר על שני ביטויים ייחודיים

72 הביאור מובא בשלמות להלן בסעיף ז.

73 ראה: לוקשין (לעיל הערה 1), עמ' 50, הערה 4.

74 כך למשל רש"י בפירושו לבלבלי, שבת צב ע"ב 'ולבי מגמגם'; וביספר הישר' לרבנו תם, חלק החידושים: 'ולבי מגמגם' (מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 133-134, סי' רה); 'והיה לבי מגמגם' (שם, עמ' 293, סי' תצח); 'גמגומין הרבה יש בה' (שם, עמ' 453, סי' תשעה [לרבי' שמואל]); ועוד הרבה. ובחלק התשובות: 'ואני מדעתי פירשתי כן, ואין בה גמגום' (מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנ"ח, עמ' 14, סי' ו). השווה: יר' שמואל מהסס בה' (חלק החידושים, עמ' 310, סי' תקכג).

75 בפירושו לאיוב יח 11: "בלהות" – תיבה הפוכה, כמו "בלהה" בהלה, שמלה כמו "שלמה" וכו' (וראה פירושו שם כו 20); ובסתם, שם לו 28: "ירעפו" כמו יערפו. ומצאנו בפירושו לתורה 'הפך התיבה' לציון שינוי ניקוד בהתניות מסוימות, כמו: 'ה"א א"ח ה"ע גורמת להפך את התבה באתנחתא וסוף הפסוק' (וי' יד 41); ובשיכול מילים: 'גמין שבתורה הפוכין' וכו' (במ' טז 13).

76 ראה למשל רש"י לה' ה 13: "ולא יגהה מכס מזור" [...] ואומר אני שהוא מן התיבות ההפוכות, ל[שון] "כאשר הוגה מן המסלה" (שמ"ב כ 13) וכו' וביספר הישר' לרבנו תם: יר' מנצוף" כן "נציפת" כמו [סוס] שצנף; ותיבה הפוכה' (ספר הישר [לעיל הערה 74], חלק החידושים, עמ' 110, סי' קג). בפירוש אשכנזי לפיוט נאמר: יר' פלדות" כמו "לפידות", וזהו [מ]התיבות ההפוכות, כמו "כשב" כבש, "שלמה" שמלה' (כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 17 [שטיינשניידר 152], מהדורת אנ"צ רות, ירושלים תש"ס, דף 66).

77 ש' יפת, 'פירוש הרשב"ם על מגילת קהלת', תרביץ, מד' (תשל"ה), עמ' 86-87; ובהרחבה: הנ"ל (לעיל הערה 28), עמ' 20-27; לשם (לעיל הערה 28), עמ' 190.

78 צורה נדירה אך מצויה. בן-יהודה במילונו הביא משמות רבה א: 'כיון ששמעו ישראל גורה קשה, היו מתאנחים וקוננים', צירוף שאפשר ששימש לרשב"ם דוגמה. ראה: א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, יב, הערך 'קין', עמ' 5921; אך בשמות רבה במהדורת שנאן: 'מקוננים', בלא חילופי נוסח.

79 כך גם בפירוש רשב"ם לבר' מב 28: "מה זאת עשה" – [מה] מדה כנגד מדה יש כאן, להוסיף לנו ממון על

נוספים: 'לשון קיימא' בהוראת יציבות וקביעות, בהשפעת הארמית: 'אתפלל לך "אמת" – לשון קיימא' (סט 14); "'ישבו ישרים את פניך" (קמ 14), הושב – לשון קיימא.⁸⁰ והביטוי האחר, 'מכול וכול' במשמע: לגמרי, חוזר שלוש פעמים: 'ו'רוח קדשך אל תקח' (נא 13) מכל וכל; "'אל תהרגם" (נט 12) מכל וכל; "'לא נתן למוט רגלינו" (סו 9) מכל וכל; נראה שביטוי זה הוא חידוש של רשב"ם.⁸¹

מעניינת גם נטיית השם 'עישור', תחת 'עשירית' שבמקרא, השלובה בביאור לתה' קלח 2: "כי הגדלת על כל שמך אמרתך" לעשות; שאתה מדבר ומקיים לעולם ועד, ואין אנו יכולים לספר העישור ממה שהם; צורה החוזרת במקום אחר בכתביו.⁸² ולאחרונה – הצורה 'בית האיסורים', הבאה בפירוש שלפנינו ארבע פעמים, ובשינוי מה בקומץ ביאורים נוספים של רשב"ם.⁸³

ה. המתודה הפרשנית

הדרך הפרשנית הנקוטה בחיבור שלפנינו, על טכניקות הביאור המגוונות הכלולות בה, תואמת את המוכר לנו היטב מפירושו של רשב"ם לתורה ומחיבוריו האחרים: המרת מילה קשה בתיבה נרדפת, השלמת חלקי דיבור 'חסרים' ובעיקר שיטת הביאור החביבה על רשב"ם – משכתוב פסוקית יחידה ועד עיבוד מסוגנן ליחידת טקסט שלמה, שיטה המיושמת בפירוש שלפנינו בצורה מרבית. אסתפק בדוגמאות ספורות.⁸⁴

פָּרְעוֹן עוֹנִינֵנוּ? רוצה לומר, הרי כבר נפרע לנו במאסר (ראה פירושו שם 21), ולמה הוסיף להענישנו בכסף? (בשונה מההסבר שהציע לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' 133, בהערה על אתר) ובפירושו לדב' לב 4: 'פרענות חטאתם'. למשקל קטלון השווה הביאור להלן: "ויעמד רוח סערה [...] יחגו" (קו 25-27) – לשון שָׁבְרוֹן; כמ: "והיתה אדמת יהודה למצרים לחגא" (יש' יט 17); ובפירוש רש"י לתהלים שם: 'לשון שבר הוא' וכו'. צורה זו באה גם בפירוש רשב"ם לשם' א 13: "בפרך" – לשון שָׁבְרוֹן הוא' (ולא שָׁבְרוֹן כפי שנוקד במהדורת לוקשין [שם, עמ' 171]). צורה זו באה גם במחזור ויטרי: "ובקרב קדושים תתקדש"; ויש שאין אומ' כך, לפי שבלשון הזה מצינו פירעון בצדיקים, שנא' "בקרובי אקדש" (מחזור ויטרי², מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 152).

80 א' בן־יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, יב, הערך 'קיימה', עמ' 5920. תחת זה רגילה בלשוננו של רשב"ם הצורה העברית: "ויהיו ידיו אמונה" (שמ' יז 12) – קימין בחזקת וכו'; "ברית מלח" (שם יח 19) – נראה לי לשון קיום וכו'; "ונאמנים" (דב' כח 59) – אֲרָפִים וּמְקִימִים; כמו: "לדר ודר אמונתך" (תה' קיט 90) וכו' ביטוי זה נקט רשב"ם גם בפירושו לבלל, בבא בתרא קז ע"ב: "ולא נלך אחרי מי שאומר "מנה", ונימא דהוא לבדו עומד על אמיתותו של דבר מכל וכל, והשאר טעו'. וראה: א' בן־יהודה, שם, ה, הערך 'כל', עמ' 2367.

81 כך גם בפירוש רשב"ם לבר' מט 15: "ויהי למס עֶבֶד" – לתת למלכים עֶשׂוֹר תבואותיו וכו' (מן הסתם בעקבות לשון חז"ל, כדוגמת 'חד עשור קאמר' [בבלי, ברכות ס ע"ב]; 'עשור אחד שאני עתיד למד' וכו' [ירושלמי, פאה ד, ט (יח, ג, עמ' 97, שורות 19-20)]).

82 בפירוש רשב"ם לאיוב ד 14; ח 26: 'בית האיסורין'; ובפירושו לבר' מ 14: 'בית האסור' (על פי יר' לו 15). לפי זה יש להגיה את הניקוד במהדורת לוקשין (לעיל הערה 1 [עמ' 162]), בר' מט 23 'השליכוהו בבית האסורים' (או: 'האסורים'). ראה גם פירוש רש"י לרות א 13: "תעננה" – לשון אִיסוֹר וכלוא. על התצורות השונות של ביטוי זה ראה לאחרונה: ד' טלשיר, 'על משמעו המילולי של בֵּית הָאִסוּרִים ועל דרכי הגייתו', מחקרים בלשון, יא-יב [ספר היוכל לאבי הורבין] (תשס"ט), בעיקר עמ' 142-148.

84 דוגמאות לקטגוריות נוספות ראה להלן בסעיף ח.

ה. 1. ביאור על ידי המרת מילה

פעמים די לפרשן הצגת מילה חלופית, כעין מילון: "תערוג" (מב 2) – תתאווה; "פצמת" (ס 4) – שברת; "בשיחי" (סד 2) – בקינתי; "מיחים" (סו 15) – שמינים; "אמילם" (קח 10) – אכריתם; "אשתעשע" (קט 16) – אדבר' ותיבות נוספות.

לרוב צירף הפרשן לביאורו סעד מכתוב אחר: "דמינו" (מח 10) – צפינו; לשון "דם ליי" (לו 7); "משביח" (סה 8) – משפיל; כמ'ן] "בשוא גליו אתה תשבחם" (פט 10); "פקודתו" (קט 8) – זה ממנו; כמ' "ופקדת'ם]" (יש' טו 7); "השדודה" (קלו 8) – החוטאת; כמ' "ואת שדוד מה תעשי" (יר' ד 30); "יידע" (קלח 3) – ירוצץ; כמ' "וידע בהם [את] אנשי סוכת" (ש' ח 16) ועוד. ויש שהפרשן הסתפק בהפניה, בהיותו משוכנע שדי בעיון במקבילה בהקשרה כדי להבהיר את המשמעות: ⁸⁵"בלע" (נב 6) – לשון: "השיב ידו מבלע" (איכה ב 8); ⁸⁶"נאר [אתה]" (עו 5) – כמ' "נאר מקדשו" (איכה ב 7); ⁸⁷"אקוט בדור" (צה 10) – כמ' "נקטה נפשי בחיי" (איוב י 1); ⁸⁸"שטים" (קא 3) – לשון: "שטה מעליר" (מש' ד 15).

ה. 2. שילוב מילות קישור

פעמים קשר הפרשן חלקי פסוק או כתובים סמוכים באמצעות מילה היוצרת ביניהם יחס של סיבה, תכלית, הגנדה וכדומה. למשל: "ישועות פניו" (מב 5) – "שועות הבאות מאת פניו"; "למה אירא" (מט 6)? בשביל: "עון עקבי" (שם); "ואתנה לבושי שק" (סט 12), ומתוך כך: "ואהי להם למשל" (שם); "ידין בגויים" (קי 6), ויפיל מהם "מלא גויות" (שם); "לא לנו" (קטו 1) [...] לא למענינו תעש'ן] עמנו חסד; "לשמך תן כבוד" (שם). כיצד? שאם לא תשמרנו "יאמרו הגוים: איה אלהיהם" של אלו (שם 2).

ה. 3. השלמת מושא

הפרשן הרבה להשלים כתובים 'חסרים', על ידי הוספת מושא וכדומה. למשל: "תהום אל תהום קורא" (מב 8) לשפטני; "שובה יי, עד מתי" (צ 13) יחרה אפך בעמך; "תשמענה אָזְנֵי" (צב 12) במפלתם; "על כן ירים ראש" (קי 7) על אויביו; "כמה ימי עבדך" (קט 84) – "כמה ימי צרות עבדך".

ה. 4. שיבוצי ביאור

דרך פירוש החביבה על רשב"ם היא שילוב ההסבר המוצע בתוך הפסוקית המצוטטת ואריגתם

85 לנושא בכללותו ראה: י' יעקבס, "ללמוד תיבה מחברתה": רשב"ם כמפרש המקרא מתוך עצמו, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יז (תשס"ז), עמ' 215-231.

86 גם בפירוש לכתוב 'כבלע את הקדש' (במ' ד 20) די לרשב"ם בהפניות, אולם בפירושו לאיוב ב 3: "לבלעו" – לשון השחתה, דשפירא בלעז, כמו [...] "בלע ה' ולא חמל" (איכה ב 2), "כבלע את הקדש".

87 עדיין צריך עיון בביאורה של התיבה.

88 ובפירוש רשב"ם לאיוב שם: 'ועל אשר אינו מסיר שבטו מעלי – מאסתי בחיי' וכו'.

89 בכתוב לפנינו: 'סטים' (כחילוף הגאים הדומים במבטא; תופעה לשונית שכיחה).

למסכת אחת. וכך למשל בפירוש שלפנינו: "והאדם" (מט 13) באותו "יקר" שיש לו עתה – "לא ילין"; "שיהפך כבן דוד, וידמה ל"בהמות" המלוכלכים בצואתם"; "[אדנין] שפתי" (נא 17) הנאלמות על חט [וכן!], "תפתח" על ידי מחילה; "כי טוב חסדך" (סג 4) אפי' בקצר ימים, "מחיים" ארוכים בלא חסדך; "למנות ימינו" (צ 12), שהיו מועטים ביותר, "הודע" לנו דרך שנעלה בה, שתכוף את יצרנו, ואנו – "נביא לבב חכמה"; "היחברך" (צד 20), היחובר לך "כסא הוות" של רשעים, שהם "יוצרי עמל" לחק? זהו חקם: "יגודו" (שם 21) – לשון גרוד.

ה. 5. שכתוב כתובים

דרך הפירוש האופיינית לרשב"ם היא פירוק איברי הכתוב, עריכתם בשילוב מילות הסבר והרכבתם בצורה חדשה.⁹⁰ שיטה זו היא דרך הפירוש השלטת בחיבור שלפנינו לכל אורכו. למשל:

א. "אמר אני מעשי למלך" (מה 2), ובפירוש: 'מעשי אלה שאומ' – למלך הם'.
ב. "נדיבי עמים נאספו" (מז 10) – עמים המתנדבים להקב"ה נאספו, כשראו נוראותיו של הקב"ה, להיות "עם אלהי אברהם", כלומ' שהיו מתגיירים, מפני ש"מגיני ארץ – לאלהים", וגם הוא "נעלה"; וזהו: "עלה אלהים בתרועה" (שם 6).

ג. "האל לנו למושעות" (סח 21), אע"פ שיש לו כמה "תוצאות למות", הרבה שבילים למיתה, היה "לנו למושעות" מהם. אבל "אויבינו" (שם 22) ילכו בהם, "וימחצם" בראש ה"קדקד", מקום "שיער" רשע, זה "המתהלך באשמור", כלומ' בפשעיו ובמעלליו.⁹¹

ד. 'לעולם ה', דברך נצב בשמים' (קט 89), ובפירוש: 'לעולם ה' דברך נצב, אתה שבשמים'.⁹²
ה. 'נשבעתי ואקנמה לשמר משפטי צדקך' (שם 106); ובפירוש: "נשבעתי" כשהייתי עומד בצרה "לשמר משפטי צדקך", והייתי מקיים שבועתי כשהייתי נצל ממנה.

מצינו גם שהפרשן ציין את הכורח להשתמש בעיבוד מחודש; את הפסוקים 'שיחו בי ישבי שער, ונגינות שותי שכר. ואני תפילתי לך ה' עת רצון אלהים ברב חסדך ענני באמת ישער' (סט 13-14), פירש: "ונגינות שותי שכר". וכן הוא: שותי יין בשר, "ואני תפילתי לך"; כלומ' הם שותים שכר ומנגנים עליו, ואני אתפלל לך ויהיה "עת רצון". "אלהי[ם] ברוב חסדך [ענני]" – ענני ברוב חסדך – הוספת מילות קישור ושינוי סדר איברים.

בפירוש לפסוקים 'יודיע דרכיו למשה, לבני ישראל עלילותיו. רחום וחנן ה', ארך אפים ורב חסד. לא לנצח יריב, ולא לעולם יטור' (קג 7-9) פירק שלושה כתובים אלו וסידרם בצורה שונה בתוספת חוליות קישור: "יודיע דרכיו [למשה]", שני "הודיעני נא את דרכיך" (שמ' לג 13), והוא הודיעו שהוא "אל רחום וחנן" (שם לד 6); וזהו: "לא לעולם יריב" [וכן!], מפני שהו[א] "רב חסד" ונושא עון. וכהנה ביאורים לאין ספור.

90 על השימוש הרב של רשב"ם בדרך השכתוב בפירושו ראה: יפת וסולטרס (לעיל הערה 28), עמ' 35-39; יפת (לעיל הערה 29), עמ' 111-119; הנ"ל (לעיל הערה 30), עמ' 117-123.

91 קשה שלא לעמת פירוש זה עם פירושו התאולוגי-הקוסמולוגי של ר' אברהם אבן עזרא (ראב"ע): "דברך נצב" – גזירותיך עומדות בשמים – אלו שני זרמי פרשנות מקוטבים.

ה. 6. שילוב מקראות לחטיבה אחת

דרכו של רשב"ם לעצב את הכתובים בדרך 'התרת תפריים' ומיזוג המקראות לרצף ענייני משתלשל.⁹² הוא יישר מהמורות באמצעות השוואת צורות דקדוקיות, וגייס על פועלים בהוספת קטעי קישור השוורים את הפסוקיות ליחידה מבנית ורעיונית אחת, עד שהקורא – אם אינו מחזיק את הספר למול עיניו – מתקשה להבחין בין לשון הכתוב לבין התוספות של הפרשן. למשל:

א. "[חגור חרבך] על ירך", אתה הגיבור, ובחרבך תעשה "הוד והדר". מהו ה"הדר"? ש"תצלח ותרכב" על אויבך "על דבר האמת והענוה" שהיה בך מקדם. "ותורך נוראות" צריך – "מינך" תורה לך נוראות וגבורות שתעשה בה: "חציך שנונים, ועמים תחתך יפלו" (מה 4-6).

ב. "לא לנו". בבית המקדש היו אומ' כך: לא למענינו תעש'ה] עמנו חסד; "לשמך תן כבוד". כיצד? שאם לא תשמרנו "יאמרו הגוים: איה אלהיהם" של אלו? "ואלהינו בשמים" הוא, ו"עצביהם" מ"כסף וזהב" הוא, והם יבאו וידו לפני עצביהם ויחרפו כלפי מעלה ויאמרו: "איה אלהיהם"? אין בידו לעמד לפנינו! ונמצא שמך מתחלל על ידם. לכן: "לשמך תן כבוד" (קטו 1-4).

ג. "יִקְרַע בְּעֵינֵי יְיָ", לשון "הוקר רגלך" (מש' כה 17); מנוע הוא בעיני יי' שיכין מיתה לצדיקים ולחסידים]. וכן הוא אומ' בשעת הקרבת קרבנות: לכך אני מקריב קורבנות הללו, מפני שנדרתי להקי' [דוש ברוך הוא] כשהייתי עומד בצרה שאם אמלט ממנה – אקריב לפני עולות, והוא מונע ממני מיתה. לכן אמ': "אנא יי' כי אני עבדך" – אני מתפלל לפניך כל שעה לפי שאני עבדך ש"פתחת למוסרי", ו"לך אובח זבח תודה" וג' (קטז 15-17).

ה. 7. הכללת כללים

אחד המאפיינים הבולטים בפירושו של רשב"ם, כמו בפירושי בן חוגו ר' יוסף קרא,⁹³ וכבר אצל רש"י, אך אצל רשב"ם ביתר עוז, הוא טביעת חוקי לשון וניסוח כללי ספרות.⁹⁴ בפירוש שלפנינו מצויים לפחות עשרה היגדים פרשניים המנוסחים ככללים, מהם התקפים בהקשר המצומצם, ומהם שכוחם יפה לאורך המקרא, לדוגמה: "בני אפרים" (עח 9) – כל ישראל. ששבת יוסף בכל מקום מזכיר – ככל ישראל: "[רועה ישראל האזינה] [נהוג] [צ"ל: נוהג] כצאן" בני "יוסף" (פ 2); "תהי ירך" (פ 18) – לרעה, וכן כל "יד" שבמקרא; כמ': "תהי [...] ירך ביי" (שמ"ב כד 17);⁹⁵ "ויאכילהו [מחלב חטה, ומצור דבש אשביעך]" (פא 17); כך דרך המקרא: פעם אחת מדבר על ידי אחרים ופעם אחת על ידי עצמו;⁹⁶ "תתחדש כנשר נעורייכי" (קג 5), הוא הדין לשאר עופות; אבל דרך המקרא לדבר "נשר"; "במשפט" (קמג 2) – לשון גבורת משפט ודקדוק דין, לבל יכנס לפני משורת הדין [...] אבל "משפט" בלא ביי"ת – לטובה וכו'.

92 תכונה פרשנית בולטת, וכבר העיר עליה פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xlii.

93 ראה על כך למשל: ג' ברין, מחקרים בפירושו של ר' יוסף קרא, תל אביב תשנ"ז, עמ' 69-79.

94 גם על מאפיין זה כבר עמד פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xlvii.

95 השווה פירושו של ראב"ע על אתר.

96 בדומה לכך בביאורו לשיר השירים: "פיהו [...] דודיך" (שה"ש א 2) – פעמים שמשוררת הכלה כאילו היא מדברת עם אוהבה, ופעמים שמספרת לרעותיה על שאינו אצלה.

ה.8. 'מנהג העולם'

ידוע שרשב"ם הרבה להסתמך בפירושו על נוהג בני אדם הרגיל והמקובל, וכינה זאת 'דרך ארץ' או 'מנהג העולם';⁹⁷ גם הפירוש לתהלים שזור ביאורים המבוססים על ההתנהגות האנושית. בין המובאות מהשגותיו של ר' בנימין על 'ספר הגלוי' (לעיל ג.2.1) הובא פירוש תיאור המערכה על ירושלים עד חורבנה (עד 6), תיאור המשקף את תורת הלחימה דאז, ובלשונו: 'כן דרך אויבים הבאים במצור'. לסיטואציה זו שייך גם ביאור לכתוב אחר, שהקשרו דומה: "'עלה אלוהים בתרועה" (מז 6) [...] לפי שהוא עלה בתרועה על האומות להלחם בהם. דרך מלחמות – שהיו מריעים יוצאי מלחמה; אף כאן אי אפשר שלא היה שם קול תרועה באוכלוסי סנחריב'.⁹⁸

מודעות לדרך התנהלות העולם שימשה כלי פרשני בביאורים נוספים, לדוגמה: "'יהי שולחנם לפניכם לפח" (סט 23) – מדה כנגד מדה. זהו מנהג העולם, שלוכדים אותם על שולחנם פתאום והורגים'. הכרת הטבע שימשה גם בפירושים לכתובים המזכירים פרטים מעולם החי, כמו הטעמת תיאור החורבן בציפור דווקא: "'גם צפור" שאינה דבר שדרה במקום העברת רגל בני אדם "מצאה" שם "בית"; וכי[ל] ש[י]כן חיות, נחשים ועקרבים' (פד 4). כך גם באשר להארת הכתוב: 'תתחדש כנשר נעוריו' (קג 5) – 'כן דרך העופות: בכל שנה נופל[ת] הנוצה שעליה ומתחדשת'.⁹⁹

ה.9. פירושים כפולים

רשב"ם לא נהג להציע שתי אפשרויות חלופיות לפשט הכתוב, אלא לעתים נדירות.¹⁰⁰ בפירוש שלפנינו מצוי מספר זעום של פירושים כפולים, מרביתם בתיבות בעייתיות כשלעצמן או בהקשרן, הניתנות להתבאר בשתי פנים.¹⁰¹ למשל: "'וצו[ר]ם [לכלות שְׂאוֹל]" (מט 15) – חזקם או צורתם;¹⁰² "'שימה דמעתו בנאדך, הלא בספרת[ך]" (נו 9) – הרבה מדמעות ספרת; ד'בר[ך] א'חר[ך]: בספרתך

97 לנושא זה במובנו הרחב ראה: טויטו (לעיל הערה 7), עמ' 139-145. בהקשר זה מן הראוי לציין להערה החריגה הבאה בפירושו לוי' יג 2, בסוגיית נגעים, וזו לשונו: 'כל פרשיות נגעי אדם ונגעי בגדים ונגעי בתים [...] אין לנו אחר פשוטו של מקרא כלום, ולא על בקיאות דרך ארץ של בני אדם, אלא המדרש של חכמים' וכו'.

98 השווה גישתו של רשב"ם בפירושו לכתוב 'והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל' (שמי יז 11): 'שכן דרך עורכי מלחמה: כל זמן שרואים הרמת נסים הן מתגברין, וכשהוא מושלך רגלין לנוס ולהנצח'.

99 דומה שהמודעות המסוימת של רשב"ם למציאות אינה עולה בקנה אחד עם התדמית שיוחסה לו כפרוש מן העולם. ראה: פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xliv; והשווה: חיי"ד אולאי, שם הגדולים, מהדורת י"א בן-יעקב, וינה 1864, דף עט, ס' 121; ח' מיכל, אור החיים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 595, ס' 1209.

100 הצעת ביאור בנוסח: 'זהו דרך פשוטו [...] או כלך לדרך זו' וכו', כפי שכתב רשב"ם בפירושו לדב' י 6, נדירה מאוד בדבריו, וכפי שהעיר לוקשין בהערה מה שם: 'בדרך כלל איננו נוטה לתת פירושים חלופיים לפסוק אחד בתורה' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' 474). לעניין זה ראה גם: יפת (לעיל הערה 26), עמ' 95-98.

101 במקום אחד הוצע פירוש חלופי בהערת גיליון: "'סיגים" (ק"ט 19) – רשעי[ם]'; בכתב היד נוסף ניקוד על תיבת 'סיגים', ובכתיבה דקה רשם בגיליון: 'פירוש[ך] אחר[ך]', סיגים – שמרים'.

102 בפירושו של רש"י – כאפשרות הביאור השנייה, וכך כבר אצל מנחם. ראה: Mēnaḥem ben Saruq, *Maḥberet*, edición crítica e introducción de Angel Sáenz-Badillos, p. 324*

יהיו כתובים¹⁰³; "פקדת ארץ ותשקיקה" (סה 10) – השקית אותה; ד"א: למלא תשוקתה¹⁰⁴; "משכיל להימן" (פח 1), ובראשו כת': "מומור לבני קרח". שמא בין שניהם עשאוהו; או הימן עשאוהו) ובני קרח, שהם לויים, והיו משררים אותו בבית המקדש¹⁰⁵. במספר כתובים העלה הפרשן הסבר במישור הפשט והסבר נוסף על פי מדרש חכמים (ראה להלן סעיף 1.).

ו. תורת הלשון

המשנה הדקדוקית המשתקפת בחיבור שלפנינו תואמת לחלוטין – בתוכן, במינוח ובדוגמאות האב – את תורת הלשון המשוקעת בחיבוריו הפרשניים האחרים של רשב"ם וביספר דייקות. גם כאן אסתפק במבחר נושאים ובדוגמאות מעטות, בעיקר מאלו שיש להן הקבלה בחיבוריו האחרים.

ו.1. חוסר התאמה בין נושא לנושא

"מה נורא מעשיך" (סו 3) – לשון רבים בלשון יחיד, כמו: "ויהי אנשים" (במ' ט 6)¹⁰⁶; "ושפך חמתך אל הגוים [...] כי אכלו) את יעקב" (עט 6-7)¹⁰⁷ – כל אחד וא' אחד; "נחלה [...] עבר על נפשנו המים" (קכד 4) – לשון יחיד אצל רבים; וכן: "ולא נש'א אותם הארץ" (בר' יג 6)¹⁰⁸.

ו.2. יו"ד יתרה

"מְלִשְׁנִי" (קא 5), כמו: "היושבי" (קכג 1)¹⁰⁹; "המגביהי" (קיג 5), כמו: "המשפילי לראות בשמים ובארץ" (שם 6); מגביה לשבת ומשפיל לראות; "בתוככי [ירושלים/מצרים]" (קטז 19; קלה 9) – בתוכך.

ו.3. צורות הפועל

ו.3.1. פועלי פ"א. "אנושה" (סט 11) – כמ' ואנושה¹¹⁰

ו.3.2. פועלי פ"י. "יחמתני" (נא 7) – בהריון. והיו"ד שבראש התיבה – מן היסוד; שלא כתב

103 רש"י פירש כמו הביאור הראשון (מן הסתם בהקבלה לרישא: נדי ספרתה), ומנחם – 'לשון ספר', שם, עמ' 268.

104 הפירוש הראשון (וכך בפירוש רש"י) הוא משורש שק"ה, והפירוש השני משורש שק"ק. ולהלן, בביאורו לתה' קז 9: "נפש שוקקה" – לשון "שוקק" נופל אצל צמא.

105 אפשרות הפירוש השנייה באה כבר בתרגום על אתר: 'על ידיהן דבני קרח אתאמר שירתא דמיתסד על פום אבהתא דמן לקדמין'. (וכך בפירוש רש"י).

106 כך בפירוש רשב"ם לבר' א 14: "ויהי מאור", דרך המקראות לומר לשון יחיד אצל רבים, כמו: "ויהי אנשים אשר היו טמאים" (במ' ט 6) וכו'.

107 תוקן על פי נוסח הכתוב. ובדוחק אפשר לומר שגרסת כתב היד 'אכלו' היא חלק מהפירוש המשכתב.

108 ההכרה באפשרות העקרונית של חוסר התאמה אפשרה לדון בכתוב שבעיית ההתאמה נוגעת למספר ('עבר [...] המים'), בראיה הנוגעת למין ('נשא [...] הארץ').

109 דוגמה זו שימשה לרשב"ם בפירושו לשם' טו 2: "עזי" חטף קמץ ויו"ד יתרה, כמו "רבותי בגוים" (איכה א 1), "הישבי בשמים" (תה' קכג 1) וכו', וכן בפירושו לשה"ש א 11 (כניגוד ליסוסתי שאין בה יו"ד יתרה).

110 השווה פירוש רשב"ם לבר' לב 5: "ואחר" – כמו "ואחר" [...] חסרון אל"ף של יסוד. ובפירושו לאיוב לב 11:

לשון נקבה: "תחמתני"; "למען תִּנָּרָא" (קל 4) – "למען תיראו. לפי שעמך הסליחה – בני אדם יריאים ממך, וכו'."¹¹¹

ו.3.3. חסרי פ"נ. "תנוט [הארץ]" (צט 1) אינו מן "נטה", דא"כ היה [לן] לומר "תט" או "תטטה הארץ"; אלא פתרנו לפי עניינו וכו'.

ו.4.3. פועלי ל"ה. "מן" (סא 8) – מנה, "צו" – צוה, כמו מן "קר" – קוה; "גל" (קט 18) – גלה.

ו.5.3. גזרת הכפולים. "יגודו" (צד 21) – לשון "גדוד"; "וימפר" (קו 43) – לשון "מך".¹¹²

ו.6.3. בירור גזרה. "כל מעיני בך" (פז 7) – כל מעיני וקן(ו)בי וגרונ, וכל החללים שבי. "מעניני"

לשון "מעני", מקום שזב המאכל והמשקה. ולא יתכן לומר לשון: "ותען להם מרים" (שם טו 21),¹¹³ שהרי אותו – מגורת ה", כמ' ענה, פנה, קנה; אבל באמצע התיבה לא תוכל ליכנס יו"ד ליפעל בשם דבר, כי אם "מעניני"; "כי הוא ידע יצורנו" (קג 14) – לשון "יצירה"; לכך ריחם עלינו, מפני שידוע ברייתנו;¹¹⁴ "צרתני" (קלט 5) אין לשון "יצרתני", אך כמ' "מצור" הוא, כמ' "ויצר עליה" (מל"ב יז 5).

4. זמנים הפוכים

עבר בהוראת עתיד: "היינו שמחים" (קכו 3) – ונהיה שמחים;¹¹⁵ עתיד בהוראת עבר: "אגפן ממצרים" תסיע" (פ 9) – הסעת; עבר במשמעות ביוני: "אהבתי כי ישמע" (קטז 1) – אוהב וחפץ אני כי ישמע יי את קולי.

5. צורת העבר למול הציווי

"ואל נקמות הופיע", כולם לשון פעל; וכשנתוספה בהם ה"י – מתהפך לציווי: "הופיעה" (פ 2), "הושיעה" (כח 9).

"אזין" – כמו "אזין"; והרבה תיבות הן פעמים שנכתבה בהן האל"ף, ופעמים לא נכתבה; וכו'. על צורת העתיד בפועלי פ"א החסרים אל"ף ראה: ספר דייקות (לעיל הערה 31), עמ' 34, שורות 6-10 ושם דוגמאות אחרות.

111 כך בפירוש רשב"ם לבמ' כא 14: "אֵת וְהָבָה" – את יהב של הקב"ה; כמו [...] "למען תִּנָּרָא" (תה' קל 4), וי"ו תחת יו"ד. ובספר דייקות: וכל אלו היודין הנשרשי' כשבאין בלשון יפעל, ישמר, תבא וי"ו במקום [...] מן ירא – "תורא" וכו' (ספר דייקות [שם], עמ' 9, שורות 16-18).

112 לשתי הדוגמאות האחרונות ראה פירוש של רשב"ם לבר' ל 11: "בא גד" – בא אלינו מזל טוב [...] והמפרש לשון "גדוד" – טועה הוא [...] ו"גד" אינו יכול להיות בלא כפילות של שני דלת"ו: "יגודו על נפש צדיק" (תה' צד 21) – דגש תחת דל"ת שניה החסרה; כמו: "וימפר בעותם" (שם קו 43) וכו'.

113 כהסתייגות מדעתו של מנחם במחברת, שורש יען: 'מתחלק לענינים ולמחלקות. האחד, 'ותען להם מרים' [...] 'ושרים כחללים כל מעיני בך' – ענין נגינה הם' (מחברת מנחם [לעיל הערה 102], עמ' *284).

114 רוצה לומר שאין לפרשו בהוראת ידע את יצר הרע שבנו אלא בהקבלה לסיפא: 'זכור כי עפר אנחנו'.

115 על התופעה ראה פירוש רשב"ם לאיוב ג 3: "אֵלֶּלְךָ בּוֹ" – הולדתי בו. "אולד" לשון אפעל להבא, ומשמעותו של זה לשעבר. ואין מקראות מדקדקין בכך, כי לשון הנשמע כלשעבר נכתב כלהבא, ולשון להבא נכתב לשעבר. על שימוש הזמנים במקרא ראה גם: ספר דייקות (לעיל הערה 31), עמ' 46: שורות 5-16. השווה פירוש רש"י לשמ' ד 21: "אשר שמת" [...] ולא מצינו שעשאם לפניו? אלא מופתים שאני עתיד לשום' וכו' (רש"י על התורה: לרבינו שלמה ב"ר יצחק ... עם מבוא, מראי מקומות, הערות וביאורים ע"י אברהם ברלינר, מהדורה חדשה ... מאת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 109).

6. השפעת הטעם על הניקוד

"[הים ראה] וינס" (קיד 3) כמו "וינס"; משום אתנחתא נקוד כן.¹¹⁶

7. הטעמה המורה על המשמעות

"ערו ערו" (קלז 7), טעמן תחת עי"ן; לכך פת' (רונן) – כשחרב ירושלים היו שמחים בני בבל ואומ' בשמחה: לא נשאר מאומה שלא נחרבה וערערה עד היסוד; "דלוחי ולי [יהושע]" (קטז 6), הטעם על הלמד ולא על התי"ו, שהרי פתרונו כשנתדל; "דלוחי" כמו "בלוחי" (צב 11). שאם היה הטעם על התי"ו היה פת': דלוחי את אחרים, רוצה לומר, כפועל יוצא, בעוד שבפסוק הנדון הוא פועל עומד.

ז. היבטים ספרותיים

רגישותו הספרותית המפותחת של רשב"ם, שאף היא מוכרת היטב מפירושו האחרים, באה לידי ביטוי מובהק בפירוש הנדון.

ז. 1. 'פסוקי שמואל'

ההערה המיוחסת לרשב"ם על תופעה שהכתוב מזכיר במי הוא מדבר, וחוזר וכוף חצי ראש המקרא ומסיים דבורו, השכיחה בפירושו לתורה ובמקומות נוספים,¹¹⁷ מופיעה בפירוש שלפנינו בכל הכתובים הרלוונטיים: "כי הנה אויבך" (צב 10) – מן הכפולים; "נשאו נהרות" (צג 3) – גם זה מן הכפולים; "הבו לי' כבוד" (צו 7-8) – גם זה מן הכפולים; "לולי יי" (קכד 1-2), זה מן הכפולים; "ונתן ארצם נחלה" (קלה 12) – גם זה מכפולים. פסוקים אלה שימשו לרשב"ם דוגמאות אב בפירושו לכתובים דומים הבאים בתורה (ראה להלן בסעיף ח).

ז. 2. מספר טיפולוגי

פעמים הרבה העיר רשב"ם בפירושו על השימוש במספר כביטוי של הפלגה ולא בממש, מן הסתם כהסתייגות עקיפה מדרך המדרש – ובעקבותיו לא אחת רש"י – שביאר את המספר

116 בחולם, כצורת הפסק. כך בפירוש רשב"ם לכתוב: "תשבת" (וי' כו 35) – מלא פום [חולם] באתנחתא; אבל בלא אתנחתא: "אז תשבת הארץ" (שם 34) – פתח. וכן: "וימת", "וינס" באתנחתא כולם מלא פום: "וימת", "הים ראה וינס". וכן ב'ספר דייקות': נקד מלא פום בשביל האתנחתא, כמו: "הים ראה וינס" (ספר דייקות [שם], עמ' 54: שורות 17-18). ראה גם בקטע מפירוש קה' ה' 10: "לשון" כמ' לישן, מפני שהוא סוף נהפך הפתח למלא פום [חולם]. וכן [...] "[הים ראה] וינס" – אתנחתא; וכן כל סוף פסוק (עמנואל [לעיל הערה 13], עמ' 140 והערה 51).

117 ראה פירוש רשב"ם לבר' מט 22; שם' טו 6 ועוד. על ייחוסה של הבחנה זו לרשב"ם ראה: פוננסקי (לעיל הערה 8), עמ' xlv; "ש' לנגה (מהדיר), פירושי התורה של ר' חיים פלטיאל, ירושלים תשמ"א, פירוש לבר' מט 22, עמ' 164; י"מ אורליאן (מהדיר), ספר הג'ן, ירושלים תשס"ט, פירוש לבר' שם, עמ' רו-רח. וראה להלן הערה 126, מפירושו לשיר השירים.

בדווקא. וכך למשל בפירוש שלפנינו: "אחת דבר אלהים [שתיים זו שמעתי]" (סב 12), כלומר הרבה פעמים דבר הב"ה כך, אחת וגם שתיים' (כמליצת המספר העולה); "שבעתיים" (עט 12) כלומר בכפל; כמו "שבע על חטאתיכם" (וי' כו 18); "שבע ביום [הללתיך]" (קט 164) – הרבה פעמים; כמו: "שבע כחטאתיכם" (וי' כו 24 [ושם: "על חטאתיכם"])¹¹⁸.

ז. 3. כלל ואחריו פירוש

רשב"ם העיר הרבה על מה שנראה חזרה וכפילות, על פי העיקרון שהכותב הקדים היגד כללי ואחריו פירט והסביר. בביאורו לתורה, בהיקרות הראשונה של הבחנה ספרותית זו, הוא אף ציין למקורה: "זכר ונקבה ברא אתם" (בר' א 27), כמו שמפורש לפנינו [להלן]: "ויקח אחת מצלעתי" (ב 21); פָּלַל ואחר כך פָּרַשׁ. וכן מצאתי בשלושים ושתיים מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי, שלמד מפסוק זה כלל ואחר כך פרט.¹¹⁹ רשב"ם יישם כלל פרשני זה לא מעט, לעתים באזכורה של המידה הפרשנית, בנוסח 'כולל ואחר כך מפרש' וכו' (למשל בפירושו לשם' ב 15; יט 8; וי' יב 2), ולעתים ברמיזה מנחה: 'כמו שמפרש והולך' (למשל בפירושו לשם' כא 7; וי' י 2; במ' א 47).¹²⁰ מודעות למבנה זה באה לידי ביטוי גם בפירוש לתהלים: "לא נתן למוט רגלינו" (סו 9) מכל וכל; וכן מספר והולך היאך הוציאנו מצרה לרווחה" וכו' בדוגמאות היסטוריות; "עצבי הגוים" (קלד 15), למעלה סֵפֶר תחילה בשבחו של אלהים: "הללויה כי טוב" (שם 3), ואחר כך פי' על ראשון ראשון, וכו';¹²¹ "אם [אסק שמים] וגו' (קלט 8), "אם" – כך מפרש והולך מקרא] של מעלה; וכו', רוצה לומר, פירוט להיגד שבפסוק שלפניו: 'אנה אלך מרוחק, ואנה מפניך אברח' (שם 7) – כלל שאחריו פירוט משלים.

ז. 4. מטונימיה

כדרכו של רשב"ם בפירוש התורה, הפירוש לתהלים זרוע הערות הבהרה ללשון קצרה שהחלק מייצג בה את השלם, והתוצאה מסכמת את התהליך. לדוגמה: "דרכו חיצם" (סד 4) – לשון "דריכה" נופל בקשת, שני "דרך קשתו" (איכה ב 4) – דריכה לצורך ירי החצים; "אליו פי קראתי" (סו 17), "קראת" היה לו לומר. אבל דרך שתולה המעשה בדבר שעל ידו נעשה, כמ': "אריק חרבי" (שם טו 9) – שעל ידי החרב הורק התער; אף כאן: על ידו פי קראתי, פתח את פי; "אל

118 ובפירושו של רשב"ם לוי' כו 24: "שבע על חטאתיכם", כלומר הרבה מכות על חטאתיכם. כמו: "שבע יפול צדיק וקם" (מש' כד 16) וכו' בראיות נוספות. כך גם בפירושו לאיוב ה 19: "בשש צרות יצילך" – לפי פשוטו של מקרא אין לדקדק בשש ושבע, כי כן דרך המקרא לאחוז לשון בשביעיות בלי דקדוק מלתו וכו', בשפע ראיות לרבות אלו הנזכרות (השווה פירושו של רש"י לוי' שם, ועוד).

119 ה' ענעלאו (מהדיר), משנת רבי אליעזר, או: מדרש שלשים ושתיים מדות, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 24 'מדה יג: כלל שאחריו מעשה ואינו אלא פרטו של הראשון).

120 למראה מקומות נוספים ראה: לוקשין (לעיל הערה 1), מפתח העניינים, הערך 'דרכי פרשנות' – כלל ופרט/כלל ואח"כ פירש/מפרש והולך, ובהערות המהדיר לכתובים אלו באתרם.

121 ראה להלן, נספח, בפירוש למזמור קלד שם.

תער נפשי" (קמא 8) – אל תערה נפשי מגופי [...] כמ' "אריק חרבי" (שמ' טו 9), ועל ידי התערה שמריקים חרב ממנה. הדוגמה 'אריק חרבי' שימשה בידי רשב"ם בפירושו לשמות שם כדוגמת אב לתופעה הספרותית הנפוצה.

ז. מבנה טבעתי (אינקלוזיו)

ראויה לציון מודעותו של מחבר הפירוש שלפנינו לניסוח מסגרתו שבו ביטוי או עניין החותם – בלשונו או בתוכנו – יחידת טקסט שב לפתיחת היחידה ותוחם אותה, לעתים יחידה מצומצמת ולעתים מזמור שלם. כך העיר בפירושו לכתוב "אוכיחך" (ג 21), שמייסרם הב"ה ומוכיחם שיחזרו בתשובה; ומוסב לעיל: "לא על זבחיך אוכיחך" (שם 8), כי אם על דבר זה "אוכיחך ואערכה לעיניך" – סגירת עניין בשימוש חוזר באותו הפועל. בדומה לכך: "ויזכרו כי אלהים צורם" (עז 35), לפי שאמ' למעלה "וישכחו עלילותיו" (שם 11), ועכשיו – זכרו אל' – היפוך מצב: קודם 'שכחו' ועתה 'זכרו'; וכן: "ואהי נגוע" (עג 14), והם אינם כן, אלא: "ועם אדם לא ינוגעו" (שם 5) – חתימה מהפכת, הניכרת בשימוש החוזר בשורש נג"ע.

יש שחתימת הפרק חוזרת לפתיחתו וכך נוצרת מעטפת למזמור כולו: יואז "יאמ' [ר] אדם" וכו' (נח 12). למעלה כת' בראש המזמור: "האמנם אֵלם צדק תדברון ומישרים" (שם 2) – בני אדם שאינם עושים צדק ומשפט; אך עתה יאמרו בני אדם: "אך" יש "פרי לצדיק" (שם 12) – יש בני אדם שהושיב אלוהים לעשות משפטים בארץ' – סיום מהפך הנתלה בחזרה על השורש צד"ק. בפירוש לפרק פב נאמר בפתיחה: "בקרוב אלהים ישפט" (פב 1) – בקרוב [ב] דיינין ישפט עמהם; ולאחר תיאור הסתאבות מערכת המשפט, הגוררת הרס חברתי, חותם הפרק: 'קומה אלהים שפטה' (8), והפרשן הסביר: 'מאחר שאין דין אמת בעולם, מעתה עליך הדבר' – תיקון מהפך, הנאחז בשימוש חוזר בפועל שפ"ט. כך הוא שב והעיר על שימוש הלשון הנשנה במזמור נוסף: "חקרני אל ודע לבבי" (קלט 23), וכן בתחילת המזמור: "חקרתי ונדע" (1) – סיים במה שפתח. דומה שבהבחנה בתופעה ספרותית זו שמורה לרשב"ם אם לא זכות ראשונים ממש,¹²² הרי זכות של מי שעל ידי יישומה הפרשני הרחב העניק לה יתר תוקף ומשקל.¹²³

¹²² ראה השריד הזעיר שפרסם גרוסמן מפירושו של ר"י קרא לתה' ח: וכן מנהגו של דוד, כהתחלתו כך סופו: תחלת המזמור "מה אדיר", וכן סופו: (א' גרוסמן, 'חשיבות ה'גניזה' האיטלקית לחקר פירושו של ר' יוסף קרא למקרא, א' דוד ו' תבורי [עורכים], הגניזה האיטלקית, ירושלים תשנ"ח, עמ' מב, הערה 9; הנ"ל [לעיל הערה 27], עמ' 306, הערה 185). וכבר ציין גרוסמן, בנוגע לפירושיהם לתורה: 'אמנם אין בידינו לקבוע באופן חד-משמעי שפירושו של ר"י קרא קדם לזה של הרשב"ם, אך ברור שאת מלאכת הפרשנות שלו החל [ר"י קרא] עוד בהיות הרשב"ם נער קטן' (גרוסמן, חשיבות [שם], עמ' מז; הנ"ל [לעיל הערה 27], עמ' 302, אולם בעמ' 257-258 שם לא שלל את האפשרות שקרא נזקק לתורתו של רשב"ם). לעצם התופעה הספרותית ראה: 'כל פרשה שהיתה חביבה על דוד פתח בה ב'אשרי' וסיים בה ב'אשרי' וכו' (בבלי, ברכות י' ע"א); ובתוספות שם פירשו: 'אלא חתימה מעין פתיחה, כמו "תהלה", שפתח ב"תהלה" וסיים ב"תהלה": "תהלה ה' ידבר פי"; וכן הרבה פרשיות שמתחילות ב"הללויה" ומסיימות ב"הללויה" (שם, ד"ה 'כל פרשה').

¹²³ בפירושו לתורה מצאתי יסוד ספרותי זה פעמיים בלבד, בפירוש לכתוב "בהר סיני ביד משה" (וי' כו 46), שכן התחילה פרשת שמטה: "וידבר ה' אל משה בהר סיני" (שם כא 1) וכו'; ופעם נוספת: "עקב לא תשמעון" (דב' ח 20),

ח. מקבילות לפירוש רשב"ם לתורה

ההוכחה המכרעת לבעלותו של רשב"ם על הפירוש הנדון היא המקבילות לפירושו האחרים, החל מסגולות סגנון משותפות וכלה בפירושים ענייניים שווים הבאים בפירושו לתורה וכן בביאוריו לאיוב, לקהלת ולשיר השירים. כן מצאתי דמיון לכמה מובאות בשם 'ר' שמואל' המשובצות בפירושים הקומפילטוריים למגילות אסתר רות ואיכה שהוציא אדולף ילינק,¹²⁴ ולחומר המלוקט שפרסם אברהם גייגר.¹²⁵ במסגרת זו אוותר על סקירת הפירושים שיש להם דמיון סגנוני-צורני ועל מקבילות דקדוקיות (שלחלק מהן הפניתי בהערות לעיל), ואצטמצם לדוגמאות לביאורים שבהם סמך עצמו רשב"ם על כתובים מתהלים להוכחת תופעה לשונית או ספרותית או לצורך תמיכה בהצעת ביאור רעיוני – ההשוואה מורה שביאורים אלה רובם ככולם מתועדים בפירוש שלפנינו. בשל חשיבותה העליונה של עובדה זו להוכחת בעלותו של רשב"ם על הפירוש הנדון, הרחבתי בדוגמאות.

א. כבר הזכרתי את 'פסוקי שמואל' – כתובים הבנויים בדגם התקבולת המודרכת, שהצלע השנייה כופלת בה את הראשונה ומשלימה אותה (לעיל סעיף 1.1). רשב"ם הרבה להעיר על תופעה זו בפירושו לתורה. למשל בפירושו לכתוב 'בן פרת יוסף, בן פרת עלי עין' (בר' מט 22), כתב: 'הרי פסוק זה דגמא לחצאים בראש המקרא [שאינו משלים דיבורו בראש המקרא], אלא שמזכיר במי הוא מדבר, וחוזר וכופל חצי ראש המקרא ומסיים דיבורו; כמו: "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם" (תה' צג 3); "כי הנה אויביך ה' כי הנה אויביך יאבדו" (שם צב 10); "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו" (שם צד 3) וכו'. כך גם בפירושו לשם' ד 9: "והיו המים" וגו', כפילות; כעין "נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם" (תה' צג 3); "עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו" (שם צד 3). הסבר זה חוזר בפירושו לשם' טו 6, 11, 16. כפי שצינתי לעיל, בכל הכתובים מתהלים ששימשו בידי רשב"ם דוגמאות אב לתופעה סגנונית זו (ונוספים עליהם, כמו קכד 1-2; קלד 12) שב הפרשן וציין בפירוש שלפנינו כי 'זה מן הכפולים', רגם זה מן הכפולים.¹²⁶

ב. בפירושו לבר' כב 13 העיר רשב"ם על הבעיה התחבירית שבמילית היחס 'אָחֵר': "וירא והנה איל" עובר לפניו, "אחר – נאחז בסבך בקרניו"; כלומר: אחרי כן ראה את האיל מדי עברו נאחז בסבכי היער [...]. וכן: "קדמו שָׁרִים אחר נוגנים" (תה' סח 26); "ושבו העבים אחר הגשם" (קה' יב 2) – ואחרי כן בא הגשם [...] כולם פירושם: אחרי כן. כך בפירוש שלפנינו, לתהלים שם,

זהו סיום כל הפרשה: "והיה עקב תשמעון" (שם ז 12) – תנחלו את הארץ; ו"עקב לא תשמעון" – תאבדון ממנה. על תופעת הניסוח הטבעתי ראה לאחרונה: י' אמת, 'על סיומים ובעיקר על הסיום המהפך', עיוני מקרא ופרשנות, ט [מנחות ידידות והוקרה למשה גרסיאל] (תשס"ט), בעיקר עמ' 54-58; י' אבישור, "המסגרת" ביחידות סגנוניות וביחידות ספרותיות בשירה המקראית, שם, בעיקר עמ' 65-72, בדוגמאות רבות מתהלים (הדוגמה שלפנינו מפרק נח 12 – שם מס' 45; הדוגמה מפרק קלט 23 – שם מס' 20, וכאמור כבר קדמו רשב"ם).

124 א' יעללינעק, פירושים על אסתר רות ואיכה: לר' מנחם בר חלבו, לר' טוביה בר אליעזר, לר' יוסף קרא, לרשב"ם ולאישי פלוני צרפתי ז"ל, ליפסיה תרט"ו.

125 בתוך: ש"ז היילבערג, נטעי נעמנים: קבוץ ענינים שונים, מכתבי יד נושנים, מעשתנות אנשי שם ונבונים, ממעין מימיו נאמנים, ברסלאו 1847.

126 ראה גם פירוש רשב"ם לכתוב 'הנך יפה רעיתי' וכו' (שה"ש ד 1) ולכתוב 'אתי מלבנון כלה' וכו' (שם 8).

בתוספת מזערית של ה"א הידיעה: "קדמו שרים" המשוררים בפיהם, "אחר – הנגנים"; כדכת': "אז ישיר משה" (שם' טו 1), אחר התחילו נוגנים בידם בכנורות ובנבלים' וכו' – השרים ראשונה, ואחריהם פצחו הנוגנים.

ג. אגב ביאורו לסיפור גירוש של הגר מבית אברהם נאחז רשב"ם בפועל 'ותתע' לפתרון הבעיה המוסרית העולה מהמעשה: "ותתע במדבר באר שבע" (כא 14) לפיכך: "ויכלו המים מן החמת" (שם 15); שאילו הלכה דרך ישר – היה מספיק לה החמת מים שנתן לה אברהם עד המלון. בדומה לכך כתב בעל הפירוש שלפנינו על הפסוק 'תעו במדבר בשימון דרך [...] רעבים גם צמאים' וכו' (קו 4-5): "תעו במדבר", התועים במדברות, ובתוך כך היו רעבים וצמאים; שלא נשאו עמהם הוצאה כשיעור מהלך הדרך, ותעו במדברות, אכלו כל מה שהיו נשאים. וכן: "ותלך ותתע [...] ויכלו המים מן החמת" (בר' כא 14-15).

ד. בפירושו לתגובת ההפתעה של יעקב על ההתגלות בחלום הסולם: 'אכן יש ה' במקום הזה, ואנכי לא ידעתי' (בר' כח 16), ניתח רשב"ם את תיבת האימות 'אכן': "אכן יש ה' במקום [הזה]" – לא כִּמָּה שהייתי סבור כששכבתי כאן שהוא מקום חול; אך כן הוא, שהוא מקום קדש. וכן כל "אכן" שבמקרא: אך כן, ולא כמו שהייתי סבור' וכו'.¹²⁷ כלל פרשני זה מיושם כלשונו בפירוש שלפנינו לכתוב 'אני אמרתי אלהים אתם [...] אכן כאדם תמותון' וכו' (פב 6-7): "אמרתי אלהים אתם", הייתי אומ' מתחילה. לא כאשר הייתי סבור; "אכן כאדם תמותון" – אך כן כאדם תמותון. וכן ביעקב: "אכן יש יי' במקום הזה ואנכי לא ידעתי" (בר' כח 16) – לא היה בדעתי אך כן היה, ששכינה שורה בך.

ה. על דברי יעקב ליוסף 'ראה פניך לא פללתי' (בר' מח 11) כתב רשב"ם: "לא פללתי" – לא דנתי בלבי. כל "פלול" – לשון דין. וכן: "ויעמד פנחס ויפלל" (תה' קו 30) – עשה נקמה, כדכתיב: "ויקם מתוך העדה ויקח רמח בידו" (במ' כה 7), לשון נקמת דין. וכך בפירוש לתהלים שם: "ויפלל" – עשה פלילים ומשפט בהם, והורג נואף ונואפים.¹²⁸

ו. בביאורו לנאמר בברכת יעקב: "יהודה אתה יודוך אחיך" (בר' מט 8), כתב רשב"ם: "אתה יודוך [אחיך]", המפרש: ישבחוך אחיך, שטות בידו. אלא לפי שגגה את הראשונים ונטל מלכות מראובן, ופזר שמעון ולוי, אמר ליהודה: אבל אתה יתנו לך אחיך הוד מלכות [...] "יודוך" – ימליכוך, כמו "יהודוך", כדכתיב: "על כן עמים יהודוך" (תה' מה 18) וכו'. ובפירוש שלפנינו כתב הפרשן: "ועל כן", שתמליך מלך על כל ישראל [אל] לעולם – "יהודוך עמים" נצח; שלא ימרדו בך ויהיו יריאים מישר'.

ז. אגב סיפור 'חתן דמים למולת' כתב רשב"ם: "צור" (שם' ד 25), כמו "חרבות צרים" (יהו' ה 2);

127 כך גם בפירוש רשב"ם לשם' ב 14: "אכן [נודע הדבר]", אך כן, לא כמו שהייתי סבור כשטמנתי בחול, שלא נודע, אלא כן הוא, שנודע.

128 כך גם בביאורו הייחודי לכתוב במזמור אשר לדעתו חיברו דוד עם המלכת שלמה: "ויתפלל [בעדון] (עב 15) – לשון: "ופללו אלהים" (שם"א ב 25); יליץ ויגן בעדו שיהיו כלים כל ארבייו.

תער מלִטְש, אומל חריף.¹²⁹ וכן: "אף תשיב צור חרבו" (תה' פט 44) – נתעקם ונכפף תְּדוּד חרבו, ולכן: "ולא הקמותו במלחמה" (שם). בדרך זו ובניסוח משופר ביאר הפרשן בפירוש שלפנינו את אותו הכתוב בתהלים: "אף תשיב צור חרבו", "צור" – לשון חריפות; כלומר, חרבו העלתה חלודה ולא היה יכול להלחם בה.¹³⁰

ח. את הנאמר בטעם אכילת המצה פירש רשב"ם: "בעבור זה" (שם' יג 8) שעשה ה' לי נסים במצרים, אני עובד עבודה הזאת. וכן: "זה היום" אשר "עשה ה'" לי, שהייתי "לראש פנה" – "נגילה ונשמחה בו" (תה' קיח 22-24). וכך בפירוש לתהלים שם: "הבונים", בונים הכתלים, מאסו אבן אחת, ועתה היא בראש פינת הכותל. ועליו [על עצמו] היה אומר: "זה היום"; בזה היום שעשה לי כך – "נגילה ונשמחה בו".

ט. בשאלת מעמדה התחבירי של תיבת 'אדירים' בפסוק 'צללו כעופרת במים אדירים' (שם' טו 10) – ככיניו למצרים, כדעת חז"ל, או כתואר למים,¹³¹ ביאר רשב"ם: "צללו כעופרת" במימות שהן אדירים, במים של ים, אע"פ שהן אדירים כמשברי ים. סיומת דבריו רומזת כמובן ללשון הכתוב: '[מקלות מים רבים] אדירים משברי ים' (תה' צג 4); ואכן בפירוש שם, וכדרכו בשכתוב הכתוב: "משברי ים אדירים" – הרשעים, שהם כמשברי ים, גלים ודוכים.

י. דוגמה יפה למקבילה פרשנית יש בפירוש שלפנינו לפסוק הפתיחה של מזמור קכו: 'בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחלמים', שהפרשן עמד בו על היחס שבין חלום למציאות: בעת החלום הדברים נראים ממשיים ולאחר היקיצה מתברר שלא היו אלא דמיון. רשב"ם כתב על עניין זה בפירושו לתורה, ויש בפירושים שם וכאן הפניות הדדיות (מזמור זה מובא להלן בנספח, והמקבילות לביאורי רשב"ם צוינו בהערות על אתר).

ט. התרומה ההדדית בהשוואת הפירושים

ט. 1. פירוש רשב"ם לתורה כמבאר את הפירוש לתהלים יש בכוח פירושו של רשב"ם לתורה להאיר דברי ביאור הכלולים בחיבור שלפנינו לספר תהלים, והדבר מאשש את הטענה שהפירושים יצאו מתחת יד אחת. להלן מספר דוגמאות.
א. בהסתייגותו מההנחה שהווי"ו בשם 'ואיה' (בר' לו 24) יתרה כתב רשב"ם: 'והראיות שמביאין – אינן; כי אותן ווי"ן שמביאין אינן יתרות [...] "מגערתך אלהי יעקב נרדם ורכב וסוס" (תה' עז 7), כך פירוש: מגערת אלהי יעקב [נרדם] חיל שונאינו הנזכר למעלה, וגם רכבו וסוסיו וכו'.

129 רוצה לומר, חד, מושחו. וכך בתרגום הארמי ליהושע שם: 'אומלן חריפין'. וכן בלשון התלמוד, למשל בבבלי, בבא בתרא קיא ע"ב: 'סכינא חריפא'.

130 בדומה לכך בפירוש רש"י.

131 לדעת חז"ל ראה: 'בוא אדיר ופרע לאדירים מאדירים באדירים [...] מאדירים – אלו המצרים, דכתיב "צללו כעופרת במים אדירים" וכו' (בבלי, מנחות נג ע"א). ובפירוש רש"י שם: "צללו כעופרת במים" מצרים, שהם "אדירים". לדעות השונות בפירושו של כתוב זה ראה: ש' קוגוט, המקרא בין תחביר לפרשנות, ירושלים תשס"ב, עמ' 20-22. ניתוח של דרכו של רשב"ם ראה: הנ"ל, המקרא בין טעמים לפרשנות, ירושלים תשנ"ו, עמ' 89.

בפירוש שלפנינו לכתוב הנזכר, המוסב על מפלת סנחריב, נאמר בקצרה וברמז: "נמו שנתם" – ישנו שנתם בכל עת, שנת עולם, "ולא מצאו ידיהם" ורגליהם; וזהו שהכם המלאך בלילה: "מגערתך אלהי יעקב נרדם". הרי הנושא אינו 'נרדם' ורכב' (בווי"ו יתרה) אלא צבא סנחריב, ש'נרדם' והושמד; וממילא המשך הכתוב – שרשב"ם לא עסק בו – מתבאר כמות שהוא: 'ורכב וסוס' גם הם מתו שם.

ב. הכתוב 'אם תשכבון בין שפתיים, כנפי יונה נחפה בכסף' וכו' (סח 14) מתבאר לפנינו: "אם תשכבון בין שפתיים" – "בין המשפתיים" (בר' מט 14); כשאתם הולכים בסחורה לילות וימים וטורחין בכל עת, וישר' אינן עוסקין בסחורה – הם יהיו עשירים, וכנפיהם יהיו נחפים בכסף וכו'. הרימוז ליששכר מתבאר מפירוש רשב"ם לבראשית שם, המצטיין בקרבת לשון לניסוח שלפנינו: "יששכר חמר גרם", לא כזבולון שהולך עם עוברי ימים לסחורה, אלא עובד אדמתו יהיה [...]. "וירא" יששכר מנוחת האדמה "כי טוב" יותר מלצאת למרחקים [...] ובשורת עשר הוא לשבט יששכר. וזו הכוונה בפירוש לתהלים, שלא המירוץ לסחורה אלא ברכת ה' היא תעשיר.

ג. את הנאמר על ירושלים הבנויה, 'ששם עלו שבטים, שבטי יה, עדות לישראל' (קכב 4), ביאר בעל הפירוש שלפנינו: "עדות לישראל" – היא ירושלים, ששם נקבצו [ם] ישר' למשפט ולְעֵד ולְדֹרֶשׁ; וזהו עדותם. דבריו המעורפלים משהו בפתרון השם 'עדות' משורש יע"ד, כמקום כינוס והתוועדות, מתבהרים מעיון ברישא של הפסוק: 'ששם עלו שבטים'. ורשב"ם כתב בפירושו לבמ' טז 12: "ויאמרו לא נעלה" אליך למשפט. לשון "עליה" רגיל לומר אצל הולכה אל השופטים: "ועלתה יבמתו השערה" (דב' כה 7), "ויעלו אליה בני ישראל למשפט" (שופ' ד 5), "ובעז עליה השערה" (רות ד 1). הבחנה יפה זו מונחת ביסוד הביאור כאן: 'ששם נקבצו ישר' ["עלו שבטים"] למשפט ולְעֵד ולְדֹרֶשׁ – עלייה לבית הדין.

ד. בפירושו לכותרת 'למנצח אל תשחת, מזמור לאסף שיר' (עה 1), קבע הפרשן את מגמת המזמור: "אל תשחת" – תוכחת הרשעים לבל ידברו גבוהות, כמו שמדבר והולך, וכו', ולהלן: "אמרתי להללים" (שם 5), אני מוכיחם כן, לבל יוסיפו לחטא. ואסף זה, מצינו בדב' [ר'] הימ' [ם] שהיה נביא, כדכת' "ואסף החוזה" (דה"ב כט 30), היה מוכיחם כשאר נביאים. על נביא כמוכיח עמד רשב"ם בהסברו לתוארה של מרים: "הנביאה" (שמ' טו 20); [נביא] קורא בעל דברי שבח או תוכחות בני אדם. מכאן זכותו ואף תפקידו של אסף כמוכיח.

ה. השוואת הפירושים תורמת לתיקון נוסח שגוי בפירוש שלפנינו. בפירושו לשירת הים העיר רשב"ם על סדר הנסמך והסומך: "בגדל זרועך" (שמ' טו 16) – כמו: בזרוע גדלך; וכן: "קדש היכלך" בתילים (סה 5) – כמו: היכל קדשך.¹³² על פי זה הגהתי בפירוש תהלים שלפנינו, שהשתבש בקפיצת עין: "קדש היכלך" (סה 5) [כמו: היכל קדשך].¹³³

132 כלשון הכתוב ביונה ב 5, 8.

133 כך גם בפירושו של רשב"ם לאיוב לט 10: "בתלם עבותו" – בעבות תלמו [...] כמו "בגדול זרועך" (שמ' טו 16) – בזרועך הגדול; "אל היכל קדשך" (יונה ב 5) – אל קדוש היכלך.

ט. הפירוש לתהלים כמבאר את פירוש רשב"ם לתורה הפירוש לספר תהלים משלים ומאיר את דברי רשב"ם בפירוש התורה, ולא מעט מביאוריו העמומים יוצאים נשכרים מהפירוש שלפנינו. להלן דוגמאות.

א. במפרט שמן המשחה למתכונתו נאמר: 'ואתה קח לך בשמים ראש, קר דרור וכו' (שם' ל 23). ובפירושו של רשב"ם: "בשמים ראש" – חשובים; כדכתיב "עם כל ראשי בשמים" (שה"ש ד 14). ונראה בעיני [...] "מר דרור" – חשוב; וכן "מור עובר" (שה"ש ה 5) – חשוב בכל סוחר מדינות. מאיר לוקשין בהערותיו לפירוש זה במהדורתו התלבט בכוונת הדברים וביאר כאילו רשב"ם חלק על רש"י, שכתב: "בשמים ראש" – חשובים, ואף הציע לאמץ תיקון נוסח (בעקבות המובא בחזקוני). אך הכול ללא צורך, שכן כדברי הרשב"ם שם נכתב בפירוש למזמור קלג 2: "כשמן הטוב", שמן המשחה שנמשח בו אהרן, שמן העולה מכל השמנים בחשיבות ובנעימות (ראה להלן בנספח). אם כן רשב"ם חזר והדגיש את "חשיבות" שמן המשחה, המעולה בפרטי מרכיביו מיתר השמנים.

ב. את הנאמר בדב' לב 14 פטר רשב"ם בלקוניות, בהפניה גרדא: "וּדְם עֲנַב תִּשְׁתֶּה חֲמֶר" – "ויין חמר מלא מסך" (תה' עה 9), וכבר העיר לוקשין במהדורתו על התרומה הפרשנית הבלתי ברורה בהפניה זו.¹³⁴ והנה בפירוש לתהלים ביאר הפרשן: "ויין חמר" – חזק; וינו"ש.¹³⁵ הוזה אומר: הענבים יפיקו יין משובח ומעולה.

ג. את הרימוח למעמד סיני בדב' לג 2 פירש רשב"ם כדלקמן: "ה' מסיני בא", ונראה לישראל ונתן להם תורתו [...] כיצד? שאתה מתוך 'רִבְבוֹת קִדְשׁ' – מכל ארבעה צדדין של הר סיני באה האורה והמלאכים דרך שעיר ופארן עד שבא אל סיני [...] וכן מצינו בתלמים: "רכב אלהים רב־תִּמָּה אלפי שָׁנָן ה' בם סיני בקדש" (תה' סח 18) וכו'. לוקשין העיר שם: 'פסוק קשה. נראה שרשב"ם מצטט אותו בשל רצונו לומר שנכחו הרבה מלאכים בזמן מעמד הר סיני וכו'. ואכן בפירוש שלפנינו לתהלים שם נאמר: "רכב [אלהים] ריבתיים" – מרכבות של הקב"ה ריבבות מרובות; "אלפי (שאנן) [שנאן]" – אלפים שנונים, כלומ' כמה וכמה שניים ושלישים [...] כמוכן: "שנה" – "שנאן". רוצה לומר, אלפים נשנים ונכפלים – עדות לעצמה האלוהית שבאה לידי ביטוי בהתגלות המרשימה.¹³⁷

134 בלשוננו: 'רשב"ם משווה את פסוקנו לפסוק אחר ששם המלה "יין" מופיעה ביחד עם מילה מהשורש חמ"ר, אבל אין זה ברור איך הבין רשב"ם את המילים האלה מהשורש חמ"ר, וגם אין זה ברור איך הוא מפרש את הביטוי "תשתה חמר" בפסוקנו' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' 514).

135 כך גם בפירושו של רש"י לדברים שם: "חמר", אין זה שם דבר אלא לשון משובח בטעם, ווינו"ש בלע"ז (מהדורת ברלינגר-שעוועל [לעיל הערה 115], עמ' 111); וכן בפירושו לתהלים שם: "ויין חמר" – חזק; ווינו"ש בלע"ז (מ' כהן [מהדיר], תהלים, א [מקראות גדולות: הכתר], רמת גן תשס"ג, עמ' 14). וראה: וינו"ש, יין טוב וחזק, כמו "תשתה חמר" (דב' לב 14) לשון יין, 'vinos' (M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig*, Jerusalem 1995-2005, p. 1133, no. 15072).

136 בפסקה שהשטמתי: 'זורח אורה משעיר ופארן', שהוא חסר מובן, שהרי הנושא שבכתוב הוא ה'. רוזין העיר שבכתב היד: 'זורח מזרח משעיר ומפארן', ולדעתו נתחלפו אותיות דומות, ותיקן. לוקשין הוסיף בהערה 1 על אתר שבדפוס וינה (1859) כתוב בפשטות: 'זורח משעיר ומפארן' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' 521). לדעתי הנכון: 'זורח משעיר והאיר מפארן'; ראה בהמשך פירושו של רשב"ם לפסוק בדברים: "הופיע מהר פארן" – האיר מהר פארן. וכך בפירושו לתה' פ 2: "[ישב הכרובים] הופיעה" – האיר החשוכים שבגלות.

137 לריכוז הדעות המדרשיות השונות בעניין המספר העצום של המלאכים שנתלו לקב"ה בסיני ראה: ל' גינצבורג, אגרות היהודים, תרגם וערך מ' הכהן, יא, רמת גן תשכ"ח, עמ' 51-52 והערה 207.

ד. גם בפירושו לדב' לג 3 הביא רשב"ם מתה' סח: "אף חבב עמים" – גם אמות העולם, כגון ערב רב, ומן האמות שנתגירו ובאו לקבל התורה עם ישראל, גם אותם חבב הקב"ה וקבלם [ו]שכן עליהם; כדכתיב במזמור "יקום אלהים יפוצו אויביו" (סח), דכתיב בה: "רכב אלהים" [וגו'] (שם 18). גם על הפניה זו תמה לוקשין: "לא ברור מה הרלוונטיות של הפסוק בתהלים סח לענייננו", והציע להעתיק דברים ממקומם. אולם כוונת רשב"ם ברימוז 'כדכתיב במזמור "יקום אלהים"' להמשכו של הפסוק המצוטט: 'רכב אלהים' [...] ואף סוררים לשכן יה אלהים' (סח 18-19), וכפי שהתבטא בפרפרוזה: 'קבלם [ו]שכן עליהם'. ואכן בפירוש לתהלים שלפנינו נאמר בבירור: "ואף סוררים [לשכן יה]" – אומות העולם הרבה מהם חזרו בתשובה בשעת מתן תורה, שנתגיר; ועליהם "לקחת מתנות לשכון" בתוכם יי", ביאור המנהיר את דבריו הקצרים של רשב"ם בפירושו לתורה.¹³⁸

ה. הפירוש לתהלים עשוי להעלות ארוכה גם לשני ביטויים קשים שבתורה: 'לחמי רשף וקטב מרירי' (דב' לב 24), ואדון בהם בנפרד. על הביטוי הראשון כתב רשב"ם: "'לחמי רשף' – ברד ואש מן השמים, כמו: 'רשפי [אש]' (שה"ש ח 6). ועיקר פירושו – לשון פריחה בעוף,¹³⁹ כדכתיב: 'ובני רשף יגביהו עוף' (איוב ה 7), 'שמה שפר רשפי קשת' (תה' עו 4), כלשון: 'מחץ יעוף יומם' (שם צא 5). רוצה לומר, עונש 'חצי אכלה בס', שבפסוק הקודם, יתממש ב'חצי' ברד ואש שיירו משמים, כלשון הכתוב בשיר השירים שהוראתו: חצי אש. אולם המשמע הבסיסי של 'רשף' הוא תעופה, ולזה מכון הכתוב באיוב: גיצים פורחים. ובהרחבת משמעות, ככתוב בתהלים: 'רשפי קשת' – המתעופף מן הקשת, שהם החצים, בהקבלה ליחץ יעוף' ואכן כך בפירוש שלפנינו לתהלים: "'רשפי קשת' (עו 4) – חצי קשת; רשפים מעופפים. כמ': 'ולחומי רשף' (דב' לב 24).¹⁴⁰

ו. את הביטוי השני פירש רשב"ם בדברים שם כדלקמן: "'וקטב מרירי' – מחתכים ומדקרים על ידי לסטים הממררים והורגים בני אדם [...] וזהו: 'מקטב יסוד צהרים' (תה' צא 6) – שהם לסטים, כדכתיב 'בחור שדד בצהרים' (יר' טו 8), שכן דרך לסטים להלחם בצהרים וכו'. לוקשין התלבט בפירושו על אתר בכוונת הרישא של דברי רשב"ם, 'מחתכים ומדקרים' וכו', וקבע: 'הערה קשה להבנה. מהמשך דבריו נראה שרשב"ם משתמש במילה 'לסטים' כפירוש למילה 'קטב' [...] אם כן אין מנוס מלומר שהמילים 'מחתכים ומדקרים' הן, לדעתו, פירוש המילה 'לחומי' וכו'. מתוך כך נדחק לוקשין להציע מחלוקת בין רשב"ם לרש"י בביאור המילה 'קטב' (עיין בדבריו).

138 השווה פירושו להלן: "נדיבי עמים נאספו" (מז 10), עמים המתנדבים להקב"ה נאספו כשראו נוראותיו של הקב"ה, להיות "עם אלהי אברהם", כלומר, שהיו מתגירים וכו'. ובפירושו לשיר השירים, סוף פרק ה, בביאור מפעלות האלוהים, ובין היתר: 'עד אשר שמעו לקצוי ארץ ונודע שמו בגוים ואמרו לבטוח בו ולישב בצילו, כי רבים מעמי הארץ מתייהדים, להשתחוות לפניו בהר הקודש בירושלים'.

139 כך במהדורת לוקשין (לעיל הערה 1), עמ' 515; ויש לתקן: 'פריחה כעוף' (על פי הנאמר בבמדבר רבה יב, ג: 'יש מויק שהוא פורח באויר כעוף, וקושט כחץ וכו'. וראה: בבלי, ברכות ה ע"א ורש"י ד"ה 'ובני רשף').

140 לפי זה אין מקום לשלול את האוטנטיות של חלק מביאורו של רשב"ם לדברים שם (ועיקר פירושו [...] יגביהו עוף), ולראות בו תוספת מאוחרת, כפי שטענה יפת (לעיל הערה 29), עמ' 140, הערה 54, והובא אצל לוקשין (שם). שכן הביטוי 'עיקר פירושו' משמעו כאן: הוראתו הבסיסית, היסודית (שהורחבה).

אולם גם במקרה זה מתבארים דברי רשב"ם כהלכה מהעיון המשווה לפירוש לתהלים שם: "מקטב [ישוד צהרים]" (צא 6) – מלסטים שדי צהרים; "קטב" – לשון קטף. מכאן שהמילים 'מחֲתִכִּים' ומִדְקָרִים' הן תיאור מצויר ל'קטב' – קטף; בדומה לפירושו של רש"י לדברים שם: "קטב" – כריתות, היינו פגיעה גופנית חמורה (מדיהם של 'מרירי' – ליסטים 'הממררים והורגים בני אדם', והמתוארים בתהלים: "ישוד צהרים", היינו התוקפים באמצע היום).

ט. 3. חיכוכים פרשניים כגמישות ביאור

לצד שפע המקבילות בין פירושי רשב"ם לפירוש תהלים המונח עתה לפנינו, ועם שלא מצאתי בו היגד שמן הנמנע לייחסו לרשב"ם, הרי מטבע הדברים יש להעיר על יחסן של כמה הצעות ביאור אל פירושו במקום אחר. אמנם כאמור אין לצפות מיוצר לעקיבות מוחלטת, ואין לתמוה על פרשן ששינה את דעתו, אלא שבנדון דידן אף אין אנו צריכים לכך, שכן הפערים הוערים בין הפירושים מוטעמים מן העניין.

א. הכתוב "יבחר לנו את נחלתנו, את גאון יעקב אשר אהב סלה" (מז 5) פורש בפירושו שלפנינו: "גאון יעקב" – בית המקדש; "ושברתי [את] גאון עֲזָקָם" (וי' כו 19). אולם רשב"ם התפלמס בפירושו לכתוב בוויקרא עם פתרון זה: "ושברתי את גאון עזקם", כדכתיב: "בשברי לכם מטה לחם" (שם 26); וכדכתיב: "גֹּאֲוֹן שִׁבְעַת לֶחֶם [...] הִיא לֵה" (יח' טז 49). ואגדה: הוא בית המקדש, כדכתיב: "הנני מחלל את מקדשי גאון עזקם" (יח' כד 21).¹⁴¹ ולפי הפשט – כמו שפירשתי; שכך מוכיח סוף המקרא: "ונתתי את שמיכם וגו'". צריך לומר שהפער משקף גמישות פרשנית שהפגין רשב"ם, שהיה קשוב להקשר המידי של הכתוב: שם אכן לשון אוכל ומחיה, כמוכח מן העניין, בעוד שבפסוק הנדון בתהלים מתחייב לראות ב'גאון' כינוי לבית המקדש, במקביל ל'נחלתנו', ואף לאמץ את הפתרון המדרשי התקף לעניין אחר.¹⁴²

ב. גמישות פרשנית, כסימן לדרך פשט, ניכרת גם בפירוש פעלים משורש נק"ש. בכתוב יִהְיֶה לך פֶּן תִּנְקֶשׁ אַחֲרֵיהֶם וכו' (דב' יב 30) פירש רשב"ם: "פֶּן תִּנְקֶשׁ", כמו: "יִנְקֶשׁ נוֹשָׂה" (תה' קט 11); "דא לדא נקשן" (דנ' ה 6) – לא תִּטְלֹטֵל לנֹעַ וללכת אחריהם. ואילו בפירוש לתהלים כתב הפרשן: "יִנְקֶשׁ" – יפזר; לשון קשקוש ופזור. ברי שאף זאת בהתאמה עניינית להקשר: שם היגררות אחר דרך הגויים, ואילו כאן תיאור עונשו של הרשע: "יִנְקֶשׁ נוֹשָׂה לִכְלֹל אֲשֶׁר לוֹ, ויבזו זרים יְגִיעוּ, בהוראת פיזור ואבדן העושר שנעשה שלא במשפט.

ג. את השם 'משכית' בכתוב 'אבן משכית לא תתנו בארצכם להשתחות עליה' וכו' (וי' כו 1) פירש רשב"ם: "משכית" מן שכ"ה [...] ואיני מוצא לו חבר כי אם: "עברו משכיות לבב" (תה' עג 7), לשון ראיות לבבו. אף כאן אבן רואה' וכו'. הכתוב בתהלים קובל על הצלחת הרשעים: "יִצְא מִחֶלֶב עֵינָיו, עָבְרוּ מִשְׁכִּיּוֹת לִבָּב, ובפירושו שלפנינו: "יצא עינימו" מתוך שמנונית חֶלֶב, "עברו משכיות

141 כך רש"י בפירושו על אתר.

142 אפשר שלכן העדיף רשב"ם את הכתוב בוויקרא על פני רעהו שביחזקאל, כביאור שנצרב בתודעה לאותו ביטוי, עם שבמקומו יש לו פרכה.

לבב" – טובות עוברות עליו. גם כאן התאים רשב"ם את הניסוח להקשר, בפשוט המבט: מצליחים להגשים כל מאווי לבם.

ד. בדרך זו מתבאר גם הגיוון בהוראת השם 'רפאים'. בכתוב 'הַלְמִתִּים תַּעֲשֶׂה פֶּלֶא, אִם רַפְּאִים יִקְוּמוּ יוֹדוּךָ סֵלָה' (פח 11) ביאר בעל הפירוש שלפנינו: "רפאים" – מתים שנרפו ובטלו.¹⁴³ אך בפירושו לאיוב כו 5, 'הרפאים יחוללו' וכו', כתב רשב"ם: 'אף "הרפאים" – ענקים [...] מתים ונופלים חללים ונקברים [...] שהמים יורדין וזבין וניגריין עליהם, ושוכני הארץ דורכים ודורסים על קבריהם'. פשוט שבפירושו לאיוב תיאר רשב"ם את תהליך הבליה והכיליון המשיג אף את הנראים חסונים, ואילו בפירוש לתהלים התרכז בתוצאה האבדנית, בתקבולת 'למתים', והדגיש את גזרוננו של השם.¹⁴⁴

ה. סבוכה יותר הוראת השם 'נשף'. את הפסוק 'אָמַר אֶךְ חֹשֶׁךְ יִשׁוּפְנִי, וּלְיֵלָה אֹר בְּעֵדֶיךָ' (קלט 11), ביאר בעל הפירוש שלפנינו: "ואמ'ר] אֶךְ חֹשֶׁךְ יִשׁוּפְנִי". אמר דוד: כשרא'י[תי] שבכל מקום יכול [ה'] לאחזני, אמרתי בעצמי שהחשך אור לי, שאלך בלילה ואברח מפניו כדי שלא יראני, ויהיה לי החשך לאור והלילה לבקר, כפל לשון; כלומר הלילה שתהיה לי ליום, שאלך בה כמ' שאלך ביום [...] "ישופני" – יהיה לי נשף, ו"נשף" בקר הוא, בין השמשות; שני: "ויכם דוד מהנשף ועד הערב" (שמ"א ל 17), וכן: "יחשכו ככבי נשפור" (איוב ג 8), הם הכוכבים הנראים בתחילת היום בין השמשות ובסופו: "ואל יראה בעפעפי שחר" (שם).¹⁴⁵

אך בפירושו לאיוב שם כתב רשב"ם: "יחשכו" כוכבי לילו שלא יאירו. מסתבר שכוונתו בפירוש זה לכוכבים המאירים בסוף הלילה ומקדמים את אור היום, בהקבלה לפירושו להמשך הכתוב: "יקו לאור" – יקוה ויחכה העולם לאור שיעלה עמוד השחר, ואין, שלא יאיר עוד; "ואל יראה" העולם ["בעפעפי שחר"] – כפל מלה.¹⁴⁶

בסיכום יש לומר שלעומת הפירושים לקהלת, איוב ושיר השירים, שיצאו עוררין על ייחוסם לרשב"ם, הרי בפירוש שלפנינו לתהלים לא מצאתי שום ביאור שלא ניתן לייחסו לרשב"ם, ולא נתקלתי בניסוח או בשימוש לשון החשוד שלא יצא מקולמוסו.

י. היחס למדרשי חז"ל

י.1. מדרש חז"ל כביאור נוסף

הצגתי לעיל פסוקים שבעל הפירוש שלפנינו הציע בהם שני ביאורי פשט, זה לצד זה (לעיל

143 ביאור הנסמך מן הסתם על התרגום הארמי: 'גושמיא דאתמסיוא בעפרא'.

144 בהבדל ממשמעו בהקשר אחר, כדוגמת 'רפאים' יחשבו אף הם כענקים' (דב' ב 11). בפירושו לכתובים בתורה שנוצר בהם העם הנושא שם זה, לא עסק רשב"ם במקור השם (אין בידינו פירושו לבר' יד 5; טו 20, ששם השם מופיע לראשונה).

145 השווה לציטטה מהפירוש לאיוב שהביא גייגר, בתוך: היילברג (לעיל הערה 124), דף יב ע"א.

146 אמנם השימוש הגמיש בשם 'נשף' בלשון המקרא בהקשרים שונים, מלמד שאכן 'תרי נשפי הוי' (בבלי, ברכות ג ע"ב). ראה גם: א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ח, הערך 'נשף', עמ' 3835-3836.

סעיף ה.9). יש בפירוש גם הצעת שתי אפשרויות ביאור, האחת על דרך פשט והאחרת ממדרש חז"ל, אם בשמו ואם בהעלם מקור.

א. "נעדות ביהוסף שמו" בצאתו על ארץ מצרים" (פא 6) – שני "ויצא יוסף [...] בכל ארץ מצרים" (בר' מא 46); ורבו[תינו] אמו[רו]: ברא[ש] השנה יצא יוסף מבית האיסורים.¹⁴⁷ הפועל 'ויצא' מתבאר בשני אופנים: במשמעות הנהגה שלטונית וכפשוטו (אמנם בספקולציה מדרשית) – יציאה מהכלא. אמנם מניסוח הדברים ניכר שאין אלו הצעות שקולות, אלא סיפוח קביעה מדרשית, אפשר בהסתייגות סמויה, בהיותה חסרת סימוכין.

ב. מובאה מדרשית נוספת יש בביאור לכתוב (המשוכתב) כדלקמן: "בעמוד ענן דבר אליהם" (צט 7), מכאן אתה למד שאף לשמואל דבר הכת. ובפס'קתא יליף בגזירה שוה: כת' הכא "ויש אשר יהיה הענן" (במ' ט 20), וכת' בשמואל גבי שאול: "הנה יש" וגו' (שמ"א ט 12) ויש: "יש הנה"!). דומה שגם בציטטה זו יש הסתייגות מהמתודה המדרשית המאולצת, בעוד שהכתוב מורה במפורש על האופן הזה של צורת ההתגלות.

ג. במקום אחד יש בפירוש ביקורת גלויה על עמדת המדרש, אמנם ללא אזכור המקור: "תפלה למשה" (צ). כשעשו ישראל את העגל כת': "ואתנפל לפני יי" [...] ואתפלל גם בעד אהרן" (דב' ט 18-20) – אילו י"א מזמורים עשה באותו זמן; שהרי לא מצינו בכל אלה מי עשאם, עד "מזמור לדוד" (קא וישם: "לדוד מזמור").¹⁴⁸ אך למול קביעה מדרשית זו, המייחסת את חטיבת המזמורים צ-ק למשה, הרי בביאור לפתיח של פרק צו קבע הפרשן חד-משמעית: 'לא עשאו משה; מפני שכת' לפנינו: "שמעה וחשמח ציון" (צו 8), לא מצינו במשה שנתנבא על ציון! אלא לפי הפשט – בשעה שנבנה בית המקדש שעשה שלמה והכניס בו ארון עשאו'. מטעמים פנימיים אין מנוס מלערער על הייחוס המדרשי, אלא שגם כאן שמר הפרשן על איפוק באמצעות חיפוי על זהותו של נושא הביקורת.

ד. דומה שגם בפירוש לפסוק החותם את הספר השני' משתקפת ביקורת סמויה על מדרש רבותינו: "כלו תפילות" וגו' (עב 20) – כל אילו.¹⁴⁹ ד"א: נשלמו'. לכאורה הצעות שוות ערך: אם כמין נוטריקון, ואם ככילוי דברים. אולם הביאור לפתיח של המזמור, המוקדש לנסיבות חיבורו, מרמז על העדפה ברורה: 'מזמור זה עשה דוד על שהמל'ו'כו את שלמה במצותו, ומתפלל עליו. וכן מוכיח בסוף המזמור: "כלו תפלות [דוד] בן ישי" – שהיתה אחרונה בסמוך לפטירתו, ומשח שלמה למלך' – אימץ דרך הפשט הרואה בנאמר ציון לקצה של תקופה, ובעקיפין פתח לייחוס מזמורים אחרים למחברים מאוחרים יותר.

147 בבלי, ראש השנה י ע"ב-יא ע"א (מובא במדרש תהלים). לצורה 'בית האיסורים' ראה לעיל ליד הערה 83.

148 השווה: מדרש תהלים צ, ג (מהדורת בוכר, דף קצד ע"א); פסיקתא דרב כהנא, וזאת הברכה (מהדורת מנדלבוים, עמ' 442). שייא מזמורים אלו חיבר משה לפני מותו, מזמור לכל שבט (למעט שמעון), מובא בפירוש רש"י כאן וכן בפירושו לשמ' לט 43 ועוד. ולא מצאתי מקור התולה את נסיבות חיבורם בחטא העגל. בסידור רבנו שלמה יוחס מועד חיבורו 'כשנשתברו הלוחות שכתוב בהן' "למען יאריכון ימיו". ראה: הרשלה (לעיל הערה 20), עמ' לו; מובא גם בסידור חסידי אשכנז (שם), עמ' לח; ולהלן שם: 'שמעתי [...] שישדו משה רבנו בשבעת ימי המילואים'. כך בברייטא בבבלי, פסחים ק"ז ע"א: 'תניא, היה ר' מאיר אומר, כל תושבחות האמורות בספר תהלים כולן דוד אמרן. שנאמר "כלו תפלות דוד בן ישי", אל תקרי "כלו" אלא "כל אלו"'.
149

י. 2. הדגשת 'פשט' בהתייחסות עקיפה לדרש

בביאורים שרשב"ם הקדים להם את הכותרת המיוחדת 'לפי הפשט' מובלע דיאלוג סמוי עם פירוש דרשי, לרוב במגמת פולמוס.¹⁵⁰ בפירוש שלפנינו מצינו שלושה ביאורים על דרך זו: "הרנינו" (פא 2) – מאה, אף לפי הפשט, שבראש השנה היו אומ' אותו וכו'; ו"אתה הלך בתם לבבי בקרב בתי" (קא 2), ופשוטו – בקרב ביתו של אדם יכול להלך בתומו, ואין מי יעכבנו; "שיר המעלות" (קכ 1), לפי פשוטו – בעלייתן לרגל בימי דוד ושלמה, בין מקדש ראשון לשיני, היו עושין שיר על אותן עליות וכו'.¹⁵¹

יש שרשב"ם הציע ביאור מסוים לכתוב, ללא כותרת, והוא בניגוד למופיע במקורות חז"ליים שללא ספק היו ידועים לו, ושהרבה מהם אף מצוטטים בפירושו של רש"י. מנגד מצינו לא מעט מפירושי שללא ספק נכתבו בהשראת דרש חז"ל.

יא. פולמוס בין-דתי

שלא כרש"י, שבפירושו למקרא התייצב כנגד האומה הנוצרית בעימות גלוי,¹⁵² ושבפירושו לתהלים לא החמיץ שום הזדמנות להסב מקרא זה ואחר כלפי 'עשו',¹⁵³ רשב"ם מיעט בכך מאוד. אף במקום שהכתוב מזמן אפשרות 'להיפרע' מהאמונה הנוצרית, לרבות כתובים ששועבדו בידי הנוצרים לצורכיהם, הקפיד רשב"ם לנהל את הפולמוס במובלע, בניסוח מרומז ובלשון מתונה.¹⁵⁴ וכך למשל על הכתוב 'נאם ה' לאדוני וכו' (קי 1), שהוסב על ישו, דקדק הפרשן שלפנינו: 'כלומר לא הננו, כלומר ה' אמר לעשותו אדון; וכן: "שב לימיני" (שם), כי בימיני "אשית אויביך הדום לרגלך" (שם). רוצה לומר שהטענה הנוצרית מופרכת מתוכה, שכן עצם ההזמנה 'שב לימיני' מורה שנמענה אינו אל; וזימונו, שנועד – על פי הכתוב – להושטת סיוע בלחימה, מעיד על היותו נטול

150 כך למשל פירושו לבר' כח 12; לד 25; שם לב 19. ראה למשל: טויטו (לעיל הערה 7), עמ' 51-67; לוקשין (לעיל הערה 1), מפתח העניינים, הערך 'פשט והלכה' – הסבר בצורה שסותרת את ההלכה.

151 לביאור האחרון ראה להלן בנספח באתרו, ובמובא בהערה שם ממדרש חז"ל המייחס את נסיבות חיבור מזמורי שיר המעלות לאירוע שונה.

152 על דרכו של רש"י ראה: א' גרוסמן, 'פירוש רש"י לתהלים והפולמוס היהודי-נוצרי', ד' רפל (עורך), מחקרים במקרא ובחינוך: ספר יובל למשה ארנד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 59-74, ושם ספרות נוספת; הנ"ל, 'אומות העולם במשנתו של רש"י: מגמות פולמוסיות בפירושו למקרא', מ' בראשור ואחרים (עורכים), דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים: מוגשים לחגי בן שמאי, ירושלים תשס"ז, עמ' 97-124; מ' כהן (מהדיר), תהלים, א (מקראות גדולות: הכתר), עמ' טז-כ.

153 עיין פירוש רש"י סח 2, עה 11, פ 14, פד 11, צו 1, קח 11, קט 2 ועוד הרבה. וראה: גרוסמן, פירוש רש"י (שם), עמ' 64.

154 לפולמוס האנטי-נוצרי בפירוש רשב"ם ראה: טויטו (לעיל הערה 7), עמ' 122-125, 169-175, 179-180. לחידוד ההבדל שבין רש"י לרשב"ם בעניין זה ראה: לוקשין (לעיל הערה 1), עמ' כה-כט. לא מן הנמנע שמתנייתו היחסית של רשב"ם נבעה לא רק מתכונות נפש אלא ממגבלה מודעת של צנזורה פנימית, שלא כפירושו של רש"י, שאכן שלטה בו יד 'המוקקים'. ראה: גרוסמן (שם), בעיקר עמ' 59-61. ראה גם: ש' יפת, 'פרשנות ופולמוס בפירוש רשב"ם לשיר השירים', עיוני מקרא ופרשנות, ח (מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו) (תשס"ח), עמ' 494-499.

כוחות משל עצמו. שלילת הפירוש המגמתי חבויה גם בביאור לכתוב כריסטולוגי אחר, ביאור שהפרשן מצא לנכון לתמוך בראיה נוספת, כדלקמן: "[והוא יקראני אבי אתה ... אף אני] בכור אתנהו" (פט 27-28) – גדול וקורהו "בנו". וכן בשמואל: "הוא יהיה לי לבן ואני אהיה לו לאב" (שמ"ב ז 14; בסדר הפוך). הרי 'בן' לא בא כפשוטו אלא במשמעות מושאלת של תפקיד ומשרה. הד למאורעות התקופה, מסעי הצלב, משתמע מן הפירוש הנרגש לתה' פ 16-18: "וכנה אשר נטעה ימינך" – וגנה, היא ישר' אשר המלכת עליה אומה הרשעה, שהיא "שרופה באש וכסוחה" – נכרתת [...] "מגערת פניך יאבדו" – נבוכד נצר וזרעו.¹⁵⁵ "תהי ידך" – לרעה [...] תהי מכתך "על איש ימינך", זה עשו "איש שדה" (בר' כה 27), שיימנת ואמצת לך על ישר". על רקע היסטורי זה יש לראות גם את הביאור לפסוק התוכף כמבקש לאמץ ברכיים כושלות מכפייה להמרת דת: "לא נסוג" (שם 19) – לא נָטָה ממך. ובדומה לכך הביאור לכתוב "ויחד לבב" (פו 11) – לשון ייחוד, שלא יִטָּה לצד אחר, יש בו ביצור אמונת הייחוד כחלק מהמאבק ביציאה לשמה, אשר רבים חללים הפילה. גם הפירושים המדגישים את בריתו של האל עם עמו, מקבלים יתר משמעות על אותו הרקע ההיסטורי. כך הפירוש לתה' צד 12-14, ובראשו הביאור להתחייבות: "לא יטש ה' את עמו", מוסב על שאמ' לעיל: "עמך ה' ידכאו" (שם 5); שהק' מייסרם כדי להשקטם לבסוף מימי רע. כי לא יטוש ה' נחלתו אשר ענו – ניסיון עידוד מפני מוראות הזמן. כך גם ההרחבה הפרשנית לנאמר בתה' עה 1-2: "אל תשחת" – תוכחת הרשעים לבל ידברו גבוהות [...] "הודינו וקרוב שמך", כל עת אנו "מודים לך", ואתה כמוכן קרוב אלינו, ושמך אלינו נקרא להושיענו; דכת: "כי מי גוי גדול" (דב' ד 7). ולמי קרוב שמך? לעם "ספרו נפלא" [תה'].

בדומה למה שהבאתי למעלה מן הביאור לפרק פ: "יאבדו" נבוכד נצר וזרעו, כך הביאור לתה' קלט 19-20 צופן מאוויי נקמה ב'אומה הרשעה': "אם תקטל [אלוה רשע]". כל אילו הטובות [ת] עשית עמדי ואיני חסר מאומה, רק את הדבר הזה הייתי עושה: ש"תקטל רשע". ואותם "אנשי דמים" ומרמה "יומרוך" – ימירו את שמך, ונשבעים לשוא, ועוברים על שבועתם "למזמה" למחשבותם; "נשוא לשוא ערי"ך] – כמ' "נשא לשוא" (כד 4). התיאור הסטראוטיפי לכאורה נראה במקרה זה קונקרטי ומכוון מטרה.¹⁵⁶

מנגד כבר העירו על פן נוסף בעמדה המתונה של רשבי"ם כלפי האומות – הוא נקט יחס חיובי משהו כלפיהם בהותירם להם פתח לאחרית הימים. כך משתמע מפירושו לכתוב 'הרנינו גוים עמו' וכו' (דב' לב 43): "הרנינו גוים" – על עמו, כמו "הללו את ה' כל גוים שבחוהו כל האומים" (תה' קיז 1) והאמינו בו, שהרי "גבר עלינו חסדו" יותר משאר האומות, ולפיכך שבחוהו והאמינו בו ויגבר עליכם כמונו. אף כאן, "הרנינו" ושבחוהו ועבדוהו, וכן יעשה לכם אם תיראוהו

155 כינוי רומז לנצרות, במקביל לכינוי הנפוץ 'אומה הרשעה', המופיע מעט קודם.

156 מסתבר שלתיאור זה של הדת הנוצרית כמצג שווא בשם האל ושבועת שקר, חובר גם הביאור המרומז "מתרפס" (פח 31) – אומות מתרפסים "ברצי כסף", כנגועים בשחיתות מוסרית בנטילת שוחד. השווה: בבלי, פסחים קיח ע"ב.

ותעבדו אותו.¹⁵⁷ כך גם בביאור שלפנינו לפסוק מתהלים שם, אמנם בדרך קצרה, המתבררת לאור הפירוש הנזכר לדברים: "שבחוהו כל האומות" מפני שגבר חסדו עלינו; שאנו יריאיו. לא אחת מופיע בפירוש שלפנינו רעיון הגיור ההמוני של האומות בעתיד, מן הסתם על פי חזון הנביאים, למשל: "שמעי בת וראי" (תה' מה 11) – בת מלכי האומות, "שכחי עמך", בנחאי והתגירי ועזבי עמך; שני: "ובכתה את אביה" (דב' כא 13).¹⁵⁸

יב. מביאוריו לתהלים הראויים לציון

רשב"ם ידוע כיוצר שניחן בחשיבה מקורית, שבאה לידי ביטוי בפירושים ייחודיים, אמנם לא תמיד סבירים באותה מידה ואפילו כאלה הנראים דחוקים. להלן דוגמאות לביאורים בפירוש לתהלים שלדעתי יש בהם עניין (כמה מהם הובאו לעיל, לרוב בקיטוע, ונשנו כאן להשלמת הנושא).

א. "הַכְּלִי שֶׁן" (מה 9) – היכלות הבנויים על שְׁנֵי הסלעים הגבוהים.¹⁵⁹
 ב. "תלמיה רָוָה, נַחַת גְּדוּדֶיהָ" (סה 11), "תלמיה" – שורות המחרשה תרוה. "נחת גודדיה" – אילו הגדודים שבמחרישה על השורה, שהשורה עמוקה וצדדיה גבוהים, והמישור מלא; וירוה עומק השדה והגדודים שבצדיה. "נחת" – משהו.

ג. "רכב [אלהים] ריבונים" (סח 18) – מרכבות של הקב"ה ריבבות מרובות, "אלפי שנאן" (שם) – אלפים שונים, כלומר כמה וכמה שניים ושלישים; והאל"ף ליפול בתיב[ה] משמש ה"י, כמו "חלאים" (שה"ש ז 2), כמוכן: "שנה" – שנאן.

ד. "ויתפלל [בעדו תמיד]" (עב 15), לשון "ופללו אלהים" (שמ"א ב 25); יליץ ויגן בעדו שיהיו כלים כל אויביו.¹⁶⁰

ה. "יהי שמו לעולם" (עב 17) – כל ימי חייו. "לפני שמש[ן] ינון שמו" – לשון "נין ונכד" (יש' יד 22); שיהיה¹⁶¹ שמו לעולם על ידי בנים ובני בנים שהמליכו תחתיו: "תחת אבותיך יהיו בנים, תשיתמו לשרים בכל הארץ" (תה' מה 17) וכו'.

ו. "שֶׁפֶךְ חֶמְתָּךְ [...] ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו, כי אכל את יעקב וכו' (עט 6-7) – לפי שצריך לומר לשון "אכילה" כתב מתחילה "על הממלכות אשר בשמך לא קראו"; לפי שדרך האוכל – צריך ברכה לאחר אכילה, שני "ואכלת ושבעת וברכת" (דב' ח 10), והם אוכלים ולא קוראים להק'.

157 לדברי לוקשין 'דווקא בפסוק שהוא מקור לרעיון הנקמה הגואלת, מתאר רשב"ם עתיד שבו אם יכירו וידעו יושבי תבל הלא יהודים את האמת, "כן יעשה" להם הקב"ה כמו שעשה לעם ישראל' (לוקשין [לעיל הערה 1], עמ' כח).

158 ראה גם לעיל ליד הערה 138.

159 השווה שה"ש ז 5: 'צוארך כמגדל השן, ובפירוש רשב"ם: 'צוארך זקוף כמגדל בנוי על שן סלע' וכו'; ובהמשך שם: "כמגדל השן", כמו "שן סלע ומצודה" (איוב לט 28).

160 לא כפירוש רש"י: "ויתפלל" וכו', היא התפילה היא הברכה; כשהקב"ה אומר לאדם: ברוך תהיה, לשון תפילה היא. וגם ראב"ע פירש כפשוטו: 'ויתפלל בעדו כל עני' (תהלים, ב [מקראות גדולות: הכתר], עמ' 222).

161 ואפשר שיש לקרוא בכתב היד: 'ויחיה שמו'; השווה פירוש רשב"ם לבר' מח 16: "וְיִקְרָא בָהֶם שְׁמִי" – שיחיה ורעם וזרעם.

ז. "תהי ירך" (פ 18) – לרעה; וכן כל "יד" שבמק[א]רא, כמ': "תהי [נא] ירך בי" (שמ"ב כד 17), תהי מכתך על "איש ימינך" זה עשו, "איש שדה" (בר' כה 27), שיימנת ואמצת לך על ישר".

ח. "עדות ביהוסף [שמו]" (פא 6) – לשון "עדי"; "וישם רבד הזהב" (בר' מא 42).

ט. "והשבת[ם] מטהר[ו]" (שם 45) – נזר מלוכה, שהיה מזהב טהור.

י. "ובבקר יציץ וחלף" (צ 6) – יגדל; לשון "מחליף".¹⁶²

יא. "ארבעים שנה אָקוט בדור ... אשר נשבעתי" וכו' (צה 10-11) – בסוף "ארבעים שנה"; בשעה שִבְקֶשׁוּ בני גד ובני ראובן ארץ הגלע[ד] לאחוזו, ומשה כעס עליהם לפי שהיה סבור שלא יעברו את הירדן לעזר לבאי הארץ, או יעמדו מנגד ויניאו את לב בני ישר, וזאת אמ' להם: אשר נשבע לאבותיכם, שנ' "כה עשו אבותיכם" (במ' לב 8) וכו'.

יב. "כי הוא ידע יצֶרְנו" (קג 14), לשון "יצירה"; לכך ריחם עלינו, מפני שידוע ברייתנו. וזה הוא: "וזכור כי עפר אנחנו", (מאפר) [מעפר] באנו ולעפר נשוב' וכו'.

יג. "ואחור וקדם] צרתני" (קלט 5) – אין לשון "יצרתי", אך כמו "מצור" הוא; כמ' "ויצר עליה" (מל"ב יז 5). וכך אמ' דוד: איך אוכל לברוח מפניך? לא אוכל להסתתר ממך, הלא אתה צרתני והסבתני מלפנים ומאחור ומארבע רוחות' וכו'.

יד. "ירושלים הבנויה" (קכב 3), שבנה בימי דוד, שִבְבֶּשָׁה מן היבוס, "כעיר שִחְבְּרָה לָהּ יחדיו" (שם) – היא חברון, שהיתה עיר המלוכה שמלך בה דוד שבע שנים, שנ' "בחברון מלך שבע שנים" (מל"א ב 11), ואח"כ בא לירושלים ולכדה ובנאה לשם מלכותו, וחִבְרָה לחברון לעשותה עיר מלוכה כמותה; וכו'.¹⁶³

טו. 'מעלה נשיאים מקצה הארץ' (קלה 7) – "נשיאים" – עננים [...] על שם שמתנשאים, כשיורדים לשתות מים בים וחוזרים ועולים למרום. וכן הוא אומר: "ואד יעלה מן הארץ" (בר' ב 6).¹⁶⁴

טז. 'ואל תבוא במשפט את עבדך, כי לא יצדק לפניך כל חי' (קמג 2) – "במשפט" – לשון גבורת משפט ודקדוק דין, לבל יכנס לפניו משורת הדין; וכן הוא אומר: "י' במשפ[וט] יבא עם זקני עמו" (יש ג 14) – שידקדק עמהם. אבל "משפט" בלא ביי"ת – לטובה; וכן: "לעשו[ות] משפט עבדו" (מל"א ח 59), "שפטני יי' כי אני בתומי [הלכתי]" (כו 1) מפני שהיה יודע שִיֵצֵא מן הדין זכאי, בלא חייב ודקדוק. אבל על ידי דקדוק היה מבקש שלא ידיננו, שאין אדם אשר לא יחטא והיה ירא שלא למחול לו אותו עון ויחטא אחריו; ולכך הוא מבקש שלא יבא בדקדוק עמו, "כי לא יצדק לפניך כל חי".

162 על דרך הנאמר: 'אם יִכְרַת ועוד יחליף' (איוב יד 7). ביאור זה לא כרש"י וכראב"ע, אך כך מתחייב מהתקבולת (השווה: התרגום הארמי).

163 לדוגמה זו הפנה תא"ש מע בציינו: 'יש בספר פירושים מקוריים רבים שאינני מכיר כדוגמתם בספרות הפרשנית, כגון פירושו המפתיע לפרק קכג 3: "ירושלים הבנויה" [...]. וציינתיו לדוגמה, שמא יסייע ביהווי המפרש' (תא"ש מע [לעיל הערה 36], עמ' 285-286).

164 השווה: 'מי שאמר והיה העולם משיב רוחות ומעלה עננים ומוריד גשמים' וכו' (ספרי דברים לח [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 75]).

בשולי הדברים

הסיבה לאבדנם של פירושי מקרא קדומים, כחיבורים אחרים של רבותינו הראשונים שעלו באותו המזל, לא חדלה מלהעסיק את בעלי התולדות כמו את אנשי המחקר. לפי מסורת מאוחרת, האשם אינו רק בצוק העתים ובתלאות גורל, אלא בעלי התוספות עצמם דנו חלק מכתביהם לגניזה. כך כתב ר' גדליה אבן יחיא בספרו 'שלשלת הקבלה': 'רשב"ם [...] קבלתי שחבר פי' [רוש] כל הגמרא בחיי זקנו רש"י; ובראותו שהיה מאריך מאד בפירושו חרה אפו ושרפהו לפניו. וי' [ש] א' [ומרים] שלא שרפו, אבל אמר כי היו כבדים על ידיו וצוה שלא ילמדו הגמרא עמו'.¹⁶⁵ אמת שהרבה מ'קבלותיו' של ר' גדליה אבן יחיא משוללות ערך היסטורי,¹⁶⁶ אולם נשמע בדבריו הד למבוכה אמיתית באשר להיעלמן של יצירות ספרות מהמעלה הראשונה.

בשנת תרי"ד (1854), בשחר ימיה של תנועת 'חכמת ישראל', שביקשה להחיות את המורשת הרוחנית הנשכחת של הקדמונים, סקר גייגר את פעילותם הענפה של 'חכמי צרפת מפרשי התורה'. לאחר שפתח בשבחו של רש"י ואזכר את ר' מנחם בר חלבו ור' יוסף קרא, המשיך וספד בלשון מליצה: 'רבנו שמואל בר מאיר בארות חפר, ויסתמם הזמן האכזר וימלאם עפר'.¹⁶⁷ לאחר כ-150 שנה כתבה יפת במבוא למהדורתה לפירוש רשב"ם לאיוב: 'ההיסטוריה היהודית לא היטיבה עם זכרו של רשב"ם ועם יצירתו הגדולה [...] ואולם עצם הדבר שמקצת חיבוריו בכל זאת שרדו, והתקווה שלפחות כמה מחיבוריו האחרים מצויים בכתבי"ד ועוד תגיע שעתם להתגלות, מחזקים את ידי העושים במלאכה; עדיין לא פסה התקווה שהחיסרון עשוי להימנות, ואבדה גדולה תושב אל אוצר היצירה היהודית'.¹⁶⁸ דברים אלה נכתבו לפני כעשר שנים, ולשמחתנו החלו להתגשם באורח בלתי צפוי.

אי אפשר להגזים בחשיבות גילוי המחדש של הפירוש המונח היום לפנינו, פירוש שנשתקע ונתעלם מן העין במשך מאות שנים. יתר על כך, אין ספק שחיבור זה, שרק חלקו, אמנם חלק הארי, נתגלה עד כה, הקיף מלכתחילה את הספר כולו. עדות נאמנה לכך, נוסף על ההיגיון המחייב, היא העובדה שצוינה לעיל, שבין המובאות האקראיות שנשתמרו מן הפירוש יש השאולות מהחלק שעדיין אינו בידינו: מביאורו של הספר הראשון (פרקים א-מא), ומן הביאור לסופו של הספר החמישי (פרקים קמג-קנ), מה שכמובן עשוי לסייע בזיהוי השליש החסר. תקוותי שלא ירחק היום שנוכל לבשר ברבים שפירושו החשוב של רשב"ם לספר תהלים מצוי בידינו בשלמותו.

165 הובא אצל עמנואל (לעיל הערה 35), עמ' 311.

166 חי"ד אוולא, מרנן ורבנן, ב: ספרן של צדיקים, בעריכת ש"א מרגליות, ירושלים תשנ"א, עמ' קנח, מערכת השי"ן, אות מה.

167 כרם חמד, ח (תרי"ד), עמ' 42 (=א) גייגר, קבוצת מאמרים, בעריכת ש"א פוזנסקי, ורשה תר"ע, עמ' 171. בהמשך הסקירה הוסיף גייגר, ברמיזה לפועלו המחקרי: 'וישב אברהם ויחפור את הבארות, ויוציאן מתעלומה לאורות; ואם רק מעט השיגה ידי והעליתי על שלחני, הלא תעלה לרצון לפניכם גם מנחת עני'. ואכן שמורה לו זכותו כמי שהרבה לחשוף ספוני טמוני חול ולדובב שפתי ישנים, אם כי כהודאתו, בכל הנוגע לרשב"ם הייתה תרומתו צנועה.

168 יפת (לעיל הערה 29), עמ' 10.

נספח: פירוש רשב"ם לתהלים קכ-קלו

כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית הרוסית, Evr. IC 6, 169 ע"א-170 ע"ב
(סרט 69819 במכון לתצלומי כתבי יד שליד הספרייה הלאומית בירושלים)

פרק קכ (קה) <קח>¹

1 ע"א (1) שיר המעלות. לפי פשוטו – בעלייתן לרגל בימי דוד ושלמה, בין מקדש ראשון לשיני, היו עושין שיר על אותן עליות, ומכאן ואילך היו אומ' (רים) אותו בכל עת בבית המקדש;² ויש מהן שנעשו בעלית עזרא וסיעתו מבבל.³ וכן מוכיחים המזמורים הללו: שבכולן תמצא שמזכיר או 'כל ישראל',⁴ או 'ציון' או 'ירושלים',⁵ לבד מן הראשון ומן הרביעי,⁶ ששניהם נעשו בגלות בבל שעדיין לא נבנת העיר; אבל האחרונים תמצא בהם 'ירושלם' ו'כל ישראל' ו'ציון', שהיו עולים לרגל ונקבצים בתוך ירושלים.⁷ (2) משפת שקר. כשהיו עולים ברגל בימי עזרא היו יריאים מן האומות

* היחידה המתפרסמת בזה כוללת את טו מזמורי שיר המעלות, פרקים קכ-קלד, ואת פרקים קלה-קלו (המצורפים בכתב היד לפרק קלד). הפיסוק, ההשלמות והניקוד החלקי – שלי. המקבילות מפירושי רשב"ם מובאות על פי המהדורות כדלקמן: פירוש התורה לרשב"ם על פי מהדורת לוקשין (מ' לוקשין [מהדיר], פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר, עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות ומפתחות, א-ב, ירושלים תשס"ט); פירושו לאיוב, שיר השירים ולקהלת על פי המהדורות של יפת (ש' יפת [מהדיר], פירוש ר' שמואל בן מאיר [רשב"ם] לשיר השירים, ירושלים תשס"ח; הנ"ל ור"ב סולטרס [מהדירים], פירוש רבי שמואל בן מאיר [רשב"ם] לקהלת, ירושלים תשמ"ה; הנ"ל [מהדירה], פירוש ר' שמואל בן מאיר [רשב"ם] לספר איוב, ירושלים תש"ס). פירוש רש"י לתהלים מובא על פי הנוסח שבתוך: מ' כהן (מהדיר), תהלים, א-ב (מקראות גדולות: הכתר), רמת גן תשס"ג; ובהשוואה אל: M. Gruber (ed. and trans.), *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004. ואל: מהדורת מהרשן (י' מאהרשען [מהדיר], פרשנידתא והוא פירוש רש"י על נ"ך, ג: תהלים, ירושלים תרצ"ו).

1 הספרור המשולש שבכותרת: קכ – מספר הפרק בחלוקה המקובלת; – המניין בכתב היד: <קח> – תיקון המשגה בספירתו. וכך להלן.

2 משמע: שיר המעלות – מזמור שהתחבר לכבוד העלייה לרגל; מזמורים נסיבתיים שגובשו למזמורי קבע (אולי בזיקה לנאמר בעז' ג 10). ההדגשה 'לפי פשוטו' – מרמזת לפולמוס סמוי עם רש"י, שפירש (בעקבות משנה, סוכה ה, ד): "שיר המעלות", שיאמרו הלויים אותו על חמש עשרה מעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים; ויש כאן חמשה עשר מזמורים של "שיר המעלות". ורבותינו אמרו: שיסדן דוד להעלות את התהום; כמו שמפורש במסכת סוכה [נג ע"א]. על עלייה לרגל בימי דוד ראה להלן בפירוש למזמור קכג 1-2.

3 משך החיבור של מזמורים אלו משתרע אפוא מימי דוד ושלמה עד ייסוד הבית השני (השווה: נחמ' יב 36). רשב"ם היה מודע להעזה שבקביעתו המאוחרת – השווה: 'דוד כתב ספר תהלים ע"י עשרה זקנים' וכו' (בבא בתרא, יד ע"ב-טו ע"א) – והדבר בא לידי ביטוי בהצגת הוכחה פנימית כדלקמן.

4 רוצה לומר 'ישראל' באופן כללי, כמו קכא 4; קכד 1; קכט 1; קל 7 ועוד.

5 כמו קכב 3-2; קכא 1; קכו 1; קכב 5 ועוד.

6 במניין המקובל: פרק קכ ופרק קכג, החסרים לשונות אלו, עדות לחיבורם בגולה טרם חזרתם לארץ וקימום העיר והמקדש. וראה להלן הפירוש למזמור קכג 1; אך ראה בהערה לביאור למזמור קל 7-8.

7 מכאן שנתחברו לאחר השיבה לציון. אמנם יש כבר מרבתינו ששיבצו ברשימת 'עשרת הזקנים' גם את עזרא. ראה: שיר השירים רבה ד, ג (מהדורת דונסקי, עמ' קא).

שביניהם, שלא יעלו לשלול בתיבהם ולכבוש עריהם.⁸ (3) מה יתן לך ומה יוסיף לך. בן אדם הדובר לשון רמיה, מה יעיל לך ומה יתן לך; כמ'ו: 'מה יתרון לבעל הלשון' (קה' י 11).⁹ (4) חָצִי גִבּוֹר שְׁנוֹנִים – לשון הרע נמשל[ת] לחצים; וכן הוא אומ': 'חץ שחוט לשונם' (יר' ט 7).¹⁰ גִּבּוֹר, [בלעז: פלו"ן].¹¹ (7-6) עכשיו חוזר ומספר על גלות בבל שהיו דוברי כזב¹² | ושנאי שלום: אני שלום, 169 ע מחשבתי לשלום וגם הייתי מדבר שלום; והם – כל מחשבתם ודבריהם למלחמה.¹³

פרק קכא (קו) <קט>

(1) שִׁיר (המעלות) [למעלות].¹⁴ אל ההרים – למרום.¹⁵ (3) אל יתן מלוט רגליך, שלא יפגעו בם ליסטין בעלותך לרגל.¹⁶ (6) וירח בלילה לא יככה;¹⁷ שאף הירח מחממת, שנ' [אמר]: 'יממגד גרש

8 נראה שבביאור זה, החוזר להלן בפירוש למזמור קכא 3, קשר רשב"ם את הביטוי 'שפת שקר', ואת מקבילו 'לשון רמיה', שבהמשך הפסוק, להתנכלויות של 'צרי יהודה ובנימין' (עז' ד 1) לעולי בבל ולכתבי השטנה השקריים ששיגרו לשלטון הפרסי כדי להבאיש את ריחם של הבונים (ראה: עז' ד ואילך); וכך להלן בפירוש לפס' 4. רש"י כדרכו פירש בנימה אקטואלית, כלפי האומה הנוצרית: "משפת שקר" – זרעו של עשו הרשע, שצדין את הבריות בפיהם בעלילות רשע. ובדומה לכך כבר במדרש: 'וכן מלכות הרשעה, בלשונה היא מכה כנחש' וכו' (מדרש תהלים קכ, ד [מהדורת בובר, דף רנב ע"ב]).

9 בנוסח שלפנינו: 'ואין יתרון' וכו'. דומה שבציטוט השגוי של הכתוב נגרר רשב"ם אחרי לשון מדרשו של ריש לקיש: 'אתה [הנחש] מה הנאה יש לך? אומר להם: וכי מה יתרון לבעל הלשון? (בבלי, ערכין טו ע"ב; וראה בהערה הבאה).

10 הוראה מטפורית הבאה בהמשך הסוגיה התלמודית שם: 'אין חץ אלא לשון [הרע] שנאמר "חץ שחוט לשונם מרמה דבר" (יר' ט 7) וכו'. מכאן גם בפירושו של רשב"ם לבר' מט 23: "וימררוהו ורפו" [...]. ומדמה הפסוק לשון הרע של [אשת] פוטיפר לחצים, כדכת' "חץ שחוט לשונם מרמה דבר" וכו'. מסתבר שגם בביאור זה רמז רשב"ם להתנכלויות שפקדו את שבי הגולה, על פי הכתוב לפנינו: 'אוייה לי כי גרתי משך, שכנתי עם אהלי קדר' (קכ 5), וכנראה מצא בכתוב זה הד לעלילות השווא שטפלו 'סנבלט החורג', וטביה העבד העמוני וגשם הערבי' (נחמ' ב 19), 'עלילות אלה הובילו לחרחורי מלחמה של 'סנבלט וטביה והערבים והעמונים והאשדודיים' (שם ד 1), שזממו לעלות על ירושלים.

11 לתרומה הפרשנית שבלעז זה ראה: בנית (M. Banitt, *Le Glossaire de Leipzig*, Jerusalem 1995-2005), תה' יד 1 'נבל' – פלון, כתרומה: 'רשיעא', felon (עמ' 1041, מס' 13879); תה' נג 2 'נבל' – פלון, רשע, כמו: 'נבל נבלה ידבר' (יש' לב 6), felon (עמ' 1099, מס' 14640); בלעז זה מתורגם גם השם 'בלעל', דב' טו 9, עמ' 321, מס' 4183). אף לפנינו: לא גיבור חיל אלא איש כחש ומרמה המזיק בלשונו, הוראה התואמת את ההקשר כאן ובמובאה מירמיה. הנוסח שלפנינו נראה חסר היגיון, ועל כן תיקנתי: 'בלעז' (אך אפשר שאין בכך צורך).

12 כאן מסתיים הדרך, ובגיליון הוסיף הסופר (בכתב זעיר) בויקה להמשך הדברים, פס' 7: 'אני שלום ושלום עלי ועל כל ישר' שלום, כדרך מעתיקי כתבי היד שלא לסיים בדבר רע.

13 בכתוב לשון קצר: 'אני שלום וכי אדבר, המה למלחמה'; ומתפרש, כדרכו של רשב"ם, בשילוב ההשלמות הראויות, כרמז לקנאה ולסכסוכים הבלתי פוסקים בין העולים לשכניהם.

14 הסופר נגרר אחרי נוסחת הפתיחה המשותפת לכל המזמורים האחרים, ותיקנתי על פי לשון הפסוק, שהוא פתיח יחידאי.

15 'הרים' כרימוי לאלוהים. לכינוי 'מרום' השווה בפירוש לתה' נו 3: "'וכי רבים לחמים [ין] מרום". אתה ששמך "מרום" עלינו, ולך אני צועק עליהם; לכך אני אומר "מרום", מפני האויבים שלא היו יריאים מן הקב"ה, והיה מתפלל דוד שירום עליהם וישמידם' וכו'. ובדומה לכך שם 8; נו 6.

16 מתפרש כלשון קצרה: ה' יגן עליך מכל פגע בעת עלותך לרגל.

17 בכתוב: 'ימם השמש לא יִכְפֶּה, וירח בלילה'; וירח בלילה הוא משפט חסר, המקבל השלמה מהפועל שבצלע הראשונה.

ירחים' (דב' לג 14), שהירח כמ' כן מחממת ומבשלת פירותיה.¹⁸ וכן מצינו בישר' שהיו עולים לרגל ונקבצים בירושלם בלילות וימים.¹⁹ (8) צאתך ובאך. צאתך מביתך – שלא ישלחו בך האויבים את ידיהם, ובואך לביתך – שתמצא אהלך בשלום; כמ' שהבטיחך הקב"ה עליו: 'ולא יחמד איש את ארצך בעלתך' (שמ' לד 24).²⁰

פרק קכב (קז) <קי>

(2-1) שיר המעלות לדוד – דוד עשאו; שאף בימיו עולים לרגל, וגם הוא התחיל בתיקון ההיכל וביסודו, שנ' ב' (דברי' ה' ימים).²¹ וזהו: שמחתי באומ' (רים) לי בית יי' נלך;²² כשנבנה בית המקדש' [ש] – עומדות היו רגלינו.²³ (3) ירושלים הבנויה [ה], שבנה בימי דוד שכבשה מן היבוס;²⁴ כעיר שחברה לה יחדו – היא חברון, שהיתה עיר המלוכה שמלך בה דוד שבע שנים, שנ': 'בחרון מלך שבע שנים' (מל"א ב 11); ואחר כך בא לירושלים ולכדה ובנאה לשם מלכותו, וחברה לחברון, לעשותה עיר מלוכה כמותה.²⁵ ומצינו שמוזכר שם ערים שהיו ערי הממלכה [ה] תחילה [עם] של עכשיו, כדכתיב: 'יפה את רעיתי כתרצה, נאווה כירושלים' (שה"ש ו 4); ותרצ' [ה] היתה מתחילה עיר מלוכה, שנ' במלכ' [ם].²⁷

18 פירושו של רשב"ם לסוף ספר דברים לא שרד; ובפירוש רש"י שם: "גרש ירחים", יש פירות שהלבנה מבשלת' וכו' (בעקבות תרגום אונקלוס? ומהדורת ברלינר-שעוועל, עמ' תראו).

19 אפשר שכוונת הפרשן לרמוז למסופר במשנה: 'כל העירות שבמעמד מתכנסות [...] ולנין ברחובה שלעיר' וכו' (ביכורים ג, ב; ובאבות ה, ה); 'לא אמר אדם לחברו צר לי המקום שאלין בירושלים'; השווה: "אלה אוכרה" אמרה כנסת ישראל לשעבר הייתי עולה לפעמי רגלים [...] רבי לוי אמר כהדין אנינא דמיא דלא פסיק לא ביממא ולא בליליא' [איכה רבה א (מהדורת בובר, דף מא ע"א)]. בגלל הסכנות שבדרך נזקקו עולי הרגל לברכת הגנה הן ביום והן בלילה. לפי זה המזמור הוא תפילה להגנה מפגעי בני אדם מכאן ומנזקי טבע מכאן.

20 בעקבות דברי הברייטא: 'כלפי שאמרה תורה "ולא יחמוד איש את ארצך", מלמד [...] אין לי אלא בהליכה, בחזרה מניין תלמוד לומר "ופנית בבקר והלכת לארצך" (דב' טז 7 וישם: "והלכת לאחריך")', מלמד שתלך ותמצא אהלך בשלום' (בבלי, פסחים ח ע"ב).

21 דה"א כב. ניתן אפוא לייחס לדוד מזמור עלייה לרגל, שכן החלו לעלות עוד לפני השלמת בית המקדש (נימוק מאולץ שאין לו מקור בכתובים, אך השווה דה"א טו). נוסף על כך דוד פעל רבות בהכנות לבניין הבית (כפי שמסופר שם, כב 4-2, 14-16; כח 11-19; כט 2-8), עד שניתן לתלות את העלייה במפעלותיו. 'תיקון ההיכל' היינו תכנון ראשוני, במקביל לייסוד; השווה: 'ואון וזקור תקן משלים הרבה' (קה' יב 9).

22 'נלך' – כשתושלם המלאכה שכבר החלה. אך רש"י פירש: 'שמעתי בני אדם אומרים: מתי ימות זקן זה [דוד] וימלוך שלמה בנו ויבנה בית המקדש; ואני שמח' (על פי בבלי, מכות י ע"א).

23 כך מוטעם חילוף הזמן, המקביל לתהליך הבנייה: בימי דוד – 'בית ה' נלך', בלשון עתיד; וכשנחנך בידי שלמה – 'עומדות היו רגלינו' בהווה.

24 שמ"ב ה. הרי שהמזמור מציין את בנייה של ירושלים בכלל, ומן הצדק לייחסו לדוד. רוצה לומר, השווה את מעמדה הממלכתי של ירושלים לעיר הבירה הקודמת, שונח. ביאור תמוה לכאורה זה, המסביר את אוכור עיר המלוכה שירדה מגדולתה, מחוץ בסמוך בראיה מכתוב אחר: 'ומצינו וכו'.

25 השלמה המחויבת מההקשר.

26 מל"א יד 17; טו 21; טז 23 ועוד. ובפירוש רשב"ם לשיר השירים שם: 'יפה את רעיתי כעיר תרצה, שהיא נאה בבניינה ונאוה כירושלים'. ובהמשך שם: "כתרצה", עיר חשובה ויפה שבנה שלמה המלך. אך רש"י פירש: "כעיר שחברה לה" – כשילה, שדימה הכתוב זו לזו [...] ורבותינו אמרו, יש [גרבור: זו] ירושלם בנויה בשמים, ועתידה ירושלם שלמטה להיות כמותה' (על פי בבלי, תענית ה ע"א).

(4) עדות לישור[אל] – היא ירושלים, ששם נקבצו[ם] ישר' למשפט ולְעֵד ולדרוש;²⁸ וזהו 'עדותם'.²⁹
 (6) ישליו, יהיו שלים אהביך ששאלים בשלומך. (7) בחילך – בחומות[יו]; לשון 'חיל וחומה' (איכה ב 8).³⁰ למען אחי ורעי העולים אליך ונמצאים בתוכך, תמיד אני מדבר בשלומך.³¹

פרק קכג (קח) <קיא>

(1) שיר המעלות. אליך נשאתי – בגלות בבל עשאוהו,³² כשעלו בני הגולה לבנות ירושלים, ולא היו באים ביחד אלא מעט, חבור[ה] אחר חבורה, כמ' שכת[וב] בספר עזרא;³³ והיו מבקשים רחמים על קיבוץ גלות חביריהם.³⁴ (4) הלעג השאננים, לעג של עם שאנן ושקט, וכן הבוז של גיאונים – שבעה נפשנו.³⁵

פרק קכד (קט) <קיב>

(2-1) שיר המעלות. לולי יי' – זה מן הכפולים.³⁶ (3) בחרות אפם – חרה אפם.³⁷ (5-4) נחלה [...] עבר על נפשנו[ו] המים – לשון יחיד אצל רבים; וכן: 'ולא[ו] נש[א] אותם הארץ' (בר' יג 6).³⁸

28 בעקבות לשון הכתוב: 'כי יפלא ממך דבר למשפט [...] וקמת ועלית [...] ודרשת' וכו' (דב' יז 8-11). ברקע הפירוש הרישא של פסוקנו: 'ששם עלו שבטים' וכו', וכבר פירש רשב"ם כי 'לשון "עליה" רגיל לומר אצל הולכים אל השופטים' (פירושו לבמ' טז 12, והביא שם ראיות מן הכתובים). הוראה זו נקשרת היטב לנאמר להלן: 'כי שמה ישבו כסאות למשפט' וכו' (קכב 5).

29 רוצה לומר, 'עדות' מלשון התוועדות והתכנסות. רש"י כדרכו אימץ את דרך הדרש: "שבטי יה" שהוא 'עדות לישראל', לפי שהאומות [גרובר: שהיו האומות] מליזים אחריהם [גרובר: עליהם] [...] אמר הקב"ה: אני מעיד עליהם שהם בני אבותיהם; הטיל שמו עליהם [...] נמצא השם הזה "יה" עדות לישראל' (על פי שחר טוב [מהדורת בוכר, על אתר]. השווה: שיר השירים רבה ד, כד). לדעת מנחם בן סרוק לשרוש 'עד' י"א מחלקות. ראה: Měnahem ben Saruq, *Maḥberet*, edición crítica e introducción de Angel Sáenz-Badillos, Granada 1986, pp. 276*-277*. הפסוק שלפנינו אינו נמנה עם הדוגמאות המובאות שם.

30 כך בפירושו לעיל: "ו[שיתו לבכם] לחילה" (מח 14) – לחומותיה; לשון: 'חיל וחומה'. ובפירוש רש"י לאיכה שם: 'שורא ובר שורא; חומה נמוכה שכנגד חומה גבוהה. לעומת זאת מנחם פירש בשרוש 'חל': 'ענין גאיות ושוחיו עמק העשויות סביבות חומה' (מחברת מנחם [שם], עמ' 174*).

31 ביאור צורת העתיד המוארך 'אדברה' כפעולה חוזרת: מדבר ושב ומדבר.
 32 ראה לעיל בפירוש למזמור קכ 1, בהוכחה לזמן חיבורו של 'הרביעי' בקבוצת מזמורים זו.

33 ומפורט לעיל בפירוש לתה' קו 3: 'בגלות בבל עשאו, כמ' שני בסוף המזמור: "קבצינו מן הגוים" (שם 47); שאף הבאים לירושלים בימי כורש לא היו באים כולם בחבורה אחת, [אלא] חבו' אחר חבורה, והיו צריכין לבקש רחמים שיהיו כולם מתקבצים שם' וכו'. השווה למשל: עז' א 5.

34 בויקה לנאמר להלן: 'עיינו אל ה' [...] עד שיחננו' (שם 2) – חנינה שלמה, בשוב כל העם ציון.
 35 ביאור בשכתוב הכתוב: נפשנו שבעה את לעג השאננים ואת בוז הגיאונים – תקבולת המכוונת כלפי הצרים. אך רש"י סמך את פירושו על הנמסר כגרסת קרי: 'לעג הגוים השאננים [...] שביו את "גיא היונים", היא ירושלים; "לגיאונים" – כתיב חד וקרי תרי'. והמהדיר העיר: 'בנוסחנו "לגאיונים", אולם כך גרס גם רשב"ם. בכתב היד השתרבו המילים 'שבעה נפשנו' לאחר תיבות 'שיר המעלות' שבמזמור הבא (קכד 1), והחזרתי אותן למקומן.
 36 רוצה לומר שהפסוק כופל את דברי הפסוק שקדמו ומוסיף עליו: 'לולי ה' שהיה לנו [...] לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם'; על מבנה ספרותי זה עמד רשב"ם גם להלן בפירושו למזמור קלה 12 ועוד הרבה. וראה לעיל במאמר, סעיף 1.1.

37 את צורת המקור יש לפרש כפועל בעבר, בהקבלה אל 'חיים בלענו'.
 38 'מים' – צורת רבים, ועם זאת הפועל 'עבר' בלשון יחיד. כך גם לעיל בפירושו לתה' סו 3: "מה נורא מעשיך" –

(7) הפח נשבר. פח – מין עץ הוא,³⁹ ולכך נופל בו לשון שבירה. וכן הוא אומ': 'היעלה פח מן האדמה' (עמ' ג 5), שתוקעין אותו בארץ; נמצא שמין עץ הוא.⁴⁰

פרק קכה (קי) <קיג>

(2-1) שיר המעלות. הבטחים ביי' המה כהר ציון, שלא ימוט לעולם ועד.⁴¹ כיצד? ירושלם הרים סביב לה, לכך לא ימוט לעולם; וכן הצדיקים – יי' סביב לעולם להם.⁴² (3) למען לא ישלחו. ומה טעם לא ינוח שבט ה'שע על גורל הצדיקים? מפני שאין פושטין ידיהן בגול;⁴³ מדה כנגד מדה.⁴⁴ (5) יוליכם יי' את פעלי [ה]און, שהן נעקרין בכל דור.⁴⁵ ומוכיח את ישר' בעלותם לרגל.⁴⁶

פרק קכו (קיא) <קיד>

(1) שיר המעלות. היינו כחלמים. בעת שוב יי' את שבות ציון – הרי אנו כחלמים בגלות בבל למפרע,⁴⁷ שיהא לנו כחלום, מתוך שהיינו בגלות אטומים ונרדמים ולא היינו יודעים היכן שרוים למפרע; וכשנגאל נהיה כאיש אשר יעור משנתו ומוצא שכל מה שרואה בחלומו – אמת הוא, אבל כשינעור יודע הוא שחלם מה שראה למפרע. וכן: 'ויקץ פרעה והנה חלום' (בר' מא 7);⁴⁸ 'ויקץ

לשון רבים בלשון יחיד; כמ' 'ויהי אנשים' (במ' ט 6). על אי התאמה בין נושא לנשוא במין או במספר, כתב רשב"ם בספר הדקדוק שלו: 'ולא נשא אותם הארץ', אע"פ שלא מצינו 'ארץ' לשון זכר, נאמר כאן 'נשא'; שאינו מוסב על הארץ אלא על המעשה. וכן פתרונו: ולא נשא המעשה אותם [...] וכן 'ויהי אנשים' – על המעשה מוסב וכו' (ר' מרדלר [מהדירה], דייקות מרבנו שמואל: מהדורה ביקורתית, ירושלים תש"ס, עמ' 40, שורות 8-12).

39 רוצה לומר, (מוקש) עשוי עץ, כפי שמלמד הפועל 'נשבר'. ואפשר שביקש לבדל שם זה מהמשמעות האחרת של 'פח' כטס מתכת רדודה, כדוגמת 'וירקעו את פחי הזהב' (שם' לט 3).

40 דרך שימוש המעידה על צורת עשייה המקלה להסוות את המוקש בסביבתו הטבעית, ולכך קשה לגלותו ולהישמר מפניו.

41 רוצה לומר שבעוד בכתוב לעיל במזמור קכא 1 'אשא עיני אל ההרים' דימיו זה מכון לה, הרי בכתוב שלפנינו הדימוי 'הר' מוסב על הבוטחים בו.

42 פס' 2, המתאר את העיר המוגנת מכל עבריה, מטעים את רעיון החוסן המופלג הטמון בדימוי 'כהר ציון' שבפס' 1. כך רש"י: 'הבוטחים בה' לא ימוטו, כהר ציון אשר לא ימוט. כי כאשר ירושלם הרים סביב לה – כן הקב"ה סביב לעמו. שני הפרשנים איחדו את הפסוקים במילית קישור: רש"י ב'כ', ורשב"ם ב'כיצד'.

43 הסיפא של פס' 3 ('למען' וכו') מתבאר לא כתכלית אלא כסיבה: מפני שלא שלחו ידם בגול – אין לשלוח בהם יד. הלשון שאולה מהנאמר בבבלי, סנהדרין צט ע"ב: 'מכאן לצדיקים שאין פושטין ידיהן בגול. בניסוחו של רש"י כאן: 'כי לא יתן הקב"ה את ממשלת הרשעים לנוח על הצדיקים, למען כי הצדיקים נוהרים מלשלוח ידיהם בעולה.

44 כשם שהם נוהרים בשל אחרים, כך אין לפגוע בהם. מידה זו, המשמשת כאן לטובה, משמשת גם לעיל בפירוש לתה' סט 23, אך לרעה: 'ויהי שולחנם [לפניהם לפח] – מדה כנגד מדה' וכו'.

45 השלמה למשפט החסר: 'ווליכם ה' לאבדון ולכיליון; וממילא יהיה, כפי שמבטיח הכתוב בהמשך, 'שלום על ישראל'. רוצה לומר, מזמור דידקטי המטיף לעשיית טוב, והמתריע על העוול והטיית עקלקלות (פס' 4-5), מזמור שהושמע כתוכחת מוסר במועד העלייה לרגל. על ניצול העלייה לרגל להטפה עמד רשב"ם גם בפירושו לעיל: "'משכיל לאסף'" (עז 1). בחג הסוכות היו אומ' זה המזמור בפרשת המלך, להוכיח את ישר' שלא ימרדו במלכי בית דוד' וכו'. גם מזמור קכו מתבאר כתוכחה לציבור בעת ההתכנסות ההמונית, אם כי בהקשר ענייני אחר.

47 כלומר במבט לאחור על תקופת הגלות. בניגוד למכאן ולהבא; ראה למשל: בבלי, סנהדרין כז ע"א.

48 כך בפירוש רשב"ם לבר' מא 4-5: "'ויקץ פרעה וישן" מיד "ויהלם" וגו', בין שינה מעט לשינה שניה רגיל חלום להתחלף לענין אחר, ועדיין אינו נותן לב להבין שזה חלום הוא, עד שנגמרה שינתו וניעור לגמרי, ואז "ויקץ

שלמה והנה חלום' (מל"א ג 15). וגם עתה נַעֲוֵרנו מן הצרה והיינו כחלמים.⁴⁹ (3) והיינו שמחים – ונהיה שמחים.⁵⁰ (4) כאפיקים בנגב – מים שחוזרים והלכים במקום הנגב.⁵¹ שבימות החמה הנחלים נגובים ובצעי מים,⁵² ובימות הגשמים – חוזרים ומתמלאים, כך השב את שבותינו;⁵³ כדכתיב: (5) הזורעים בדמעה ברנה יקצרו. מפני שהזכיר מקום 'נגב' – כתב לשון זה; שבמקום נגב היו 'זורעים בדמעה'; מפני שאין הזרע גדל שם.⁵⁴

פרק קכז (קיב) <קטו>

(1) שיר המעלות לשלמה. עשאו כן[ש]עלו כל ישר' לרגל בבניין בית המקדש.⁵⁵ אם יי' לא יבנה בית – היה מוכיח את ישר' שלא יתגאו בעצמם על בניין בית המקדש וירושלם: שאם הק' ידוש ברוך הוא] לא יבנה בית – לשוא עמלו בניו,⁵⁶ ולשוא שקד שומר העיר אם הק' לא ישמרנה; אך אם יי' ישמר – לא צריכין שמירה. (2) שוא לכם – בחנם אתם שמחים ומשכימים בבקר לקום לשמר העיר, ומאחרים בערב (ערב) [ל]שבת, ואוכלים לחם עצבון – שאין לכם מנוחה.

פרעה" לבסוף "והנה חלום"; אבל עד עתה לא ידע. ושם 7: "והנה חלום", כמו: "והנה היא לאה" (בר' כט 25), אבל עד עתה היה סבור שראה ממש, ולא חלום. גם בכתוב 'והנה תומים' (בבטנה') (בר' כה 24) פירש רשב"ם: 'בכל דבר חידוש רגיל לומר כן [...] וכן "ויקץ פרעה והנה חלום" (שם מא 7), כי לא היה סבור שהיה חלום, עד שנייעור משנתו' (וראה בהערה הבאה).

49 רוצה לומר שעם היקיצה מתברר שמה שנראה התרחשות מציאותית לא היה אלא פרי דמיון. וכן כתב רשב"ם בפירושו לאיוב כ 8: "כחלום יעוף", כחלום שחולף ועובר, שבשעת החלום הוא סבור שיהיה הכל אמת, וכשהוא יקץ – והנה חלום.

50 צורת עבר המתבאר כמכוננת לעתיד. על תופעת היפוך הזמנים העיר רשב"ם בפירושו לאיוב ג 3: 'אין מקראות מדקדקין בכך, כי לשון הנשמע כלשעבר נכתב כלהבא, ולשון להבא נכתב לשעבר'. ראה גם: ספר דייקות (לעיל הערה 38), עמ' 46, שורות 5-16; ולעיל במאמר, סעיף 4. הגהתי '(ו)היינו' על פי לשון הפסוק.

51 מנחם פירש בשורש 'אפק': 'מתחלק לשתי מחלקות, האחד: "אפיקי מים" (תה' יח 16) [...] "כאפיקים בנגב", פתרונום כפי עניינם הם כנחלי מים מוצאיו ומובאיו ומבועיו' (מחברת מנחם) [לעיל הערה 29], עמ' *56. ושם, שורש 'נגב': 'מתחלק לשתי מחלקות [...] השנית "כי ארץ הנגב נתתני" (יה' טו 19), "שובה ה' את שבותנו כאפיקים בנגב" [...] לשון יבשת המה; וכמהו בלשון ארמית: "חרבו המים" (בר' ח 13) – "נגובו מיא" (שם, עמ' *252).

52 הביטוי 'בצעי מים', שירי מים רדודים, מתועד בתלמוד. ראה: סנהדרין צו ע"א, ורש"י שם: "בצעי מים" – מרש"קו בלעז; הביטוי מופיע גם בפירוש רש"י, שבת לא ע"א, ד"ה 'שדרים בין החולות', ובפירושו לקה' י 15.

53 דימוי לתחייה מחודשת. כך פירש רש"י: 'כאפיקי מים בארץ יבשה שמלחלים אותה, כן נהיה מרטיבים בשוכר את שבותינו'.

54 רש"י הוסיף: 'כך ישראל זורעים לפניך צדקה בדמעה בגלות, וברנה יקצרו כשתשלם משכורתם' (גרובר: שכרם) לעתיד, מן הסתם במגמה לחזק ידיים רפות לנוכח מוראות הזמן, בציפייה לגאולה.

55 תוכן המזמור, הקמת בית, מרמז לנסיבות חיבורו: השלמת הבנייה וחנוכת הבית, וכך בפירוש להלן מזמור קלב. אך רש"י פירש: "לשלמה" – שאמר דוד על שלמה; שצפה ברוח הקדש שעתיד לבנות בית המקדש, ובו ביום ישא את בת פרעה [...] לכך אמר המזמור הזה: למה לך בני לבנות בית ולסור מאחרי המקום, מאחר שאינו חפץ בה' וכו' – כתוכחה חבויה. והשווה פירושו למל"א ג 3.

56 הפגמת מידת הענווה והחובה שבהכרת הטוב באה לידי ביטוי מודגש בטעם שהציע רשב"ם למצוות הסוכה: 'ולכך יוצאים מבתיים מלאים כל טוב בזמן אסיפה ויושבין בסוכות, לזכרון שלא היה להם נחלה במדבר, ולא בתיים לשבת [...] לבלתי רום לבבם על בתיהם מלאים כל טוב, פן יאמרו ידינו עשו לנו את החיל הזה' (פירוש רשב"ם לוי' כג 43; וראה גם פירושו לדב' ז 8-7).

שהרי כן יתן לידידו שינה⁵⁷ – למי שתלה בו בטחונו ונעשה לו אוהב, נותן לו שינה; שהוא שומרו ויכול לישן לבטח, לפי שאין צריך עוד שמירה.⁵⁸ כן יתן, כשיעור הצרות של אילו – כן ירבה לו המנוחה; כמ': 'כן ירבה וכן יפרוץ' (שמ' א 12).⁵⁹ (3) הנה נחלת יי' בנים – מגודלים לתלמודו; תורה, לעושי רצונו.⁶⁰ שֶׁכֶּר של הקב"ה – פרי הבטן.⁶¹ (5-4) מֵלֵא את אשפתו מהם. לפי ש[ה]משילם לחצים⁶² – כתב 'אשפה', לפי שהיא תערו של חצים; 'בני אשפתו' (איכה ג 13).⁶³ כי יִדְבְּרוּ [את] האויבים בשער העיר;⁶⁴ שיבא[ו] להלחם עליהם והם לא ייראו מהם, ויאבדו מהם בשער,⁶⁵ וישחקו בהם.⁶⁶

פרק קכח (קיג) <קטז>

1 ע"א (1) שיר המעלות. | (3-2) אֶשְׁתָּךְ – כמ' 'אשתך'.⁶⁷ וכל זה מן גי' כפך, שלא תתן עיניך באשה אחרת, ועל כן תהיה כגפן פוריה;⁶⁸ שלא תחמד אשת רעך,⁶⁹ ומתוך כך תהיה כגפן פוריה. (6) ורא[ו]ה בנים לבניך, ומתוך כך: שלום על ישראל, שתראה בנים לבניך יושבין על נחלת[ם], וכל זמן שכך הוא – לא תחרב העיר ויהא שלום על ישראל; שאם יגלו ישראל ממקומ[ם] – לא תראה כן.

- 57 בנוסח שלפנינו: 'שנא'; אפשר ששינוי הכתיב בא כחלק מהפירוש, אולם גם בפירוש רש"י (וראב"ע): 'שנה'.
58 בפירוש רש"י: 'כן יתן הקב"ה פרנסה למי שמגדל שנתו בשבילו לעסוק בתורה וכו'.
- 59 ובפירוש רש"י לשמות שם: "כן ירבה" – כמו כן הרבו כמלפנים; רוצה לומר, ריבוי ביחס ישר בהשוואה לקודם, חרף הצרות והגזרות. ההוראה המשווה של מילית זו גם לעיל בפירוש לתהלים: "כן בקדש [חזיתך]" (סג 3), כאשר בקדש מקדם, כשהייתי בארץ ישראל לראות עיון, כך כמהתי עתה.
- 60 'לעושי רצונו' – ביטוי תלמודי. ראה למשל: מכות כד ע"ב; ובפירוש רש"י לתה' ד 7 וצפ' א 12.
- 61 בהשלמת המושא. הכתוב מתבאר אפוא בדרך השכתוב: הבוטח באל זוכה ל'שכר' המתבטא ב'פרי בטן', 'בנים' שהם 'נחלת ה', כלומר גדלים בדרך התורה. רש"י אימץ את דרך הדרש: "הנה נחלת ה'" לו [...] "בנים" – התלמידים [גרובר: שיש לו תלמידים] שהוא מעמיד, שהם לו כבנים. "שכר פרי הבטן" – שכר פרי התורה שבלב, שנאמר: "כי נעים כי תשמרם בבטןך" (מש' כב 18) – בהשראת דברי חז"ל 'תלמידים קרויים בנים' (ספרי דברים, ואתחנן לד [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 61]; בבלי, סנהדרין יט ע"ב ועוד).
- 62 כך בפס' 4: 'כִּחְצִים ביד גבור כן בני הנעורים'.
- 63 לדרכו של רש"י בביאור 'מליצות משתלשלות' השווה להלן פירושו למזמור קכט 4 ובהערה שם. וראה לעיל במאמר, סעיף 7.ז.
- 64 בהשלמת המושא.
- 65 פירש 'יִדְבְּרוּ' בהוראת יכו ויאבדו, כמתבקש מההקשר. ובמקום אחר: 'וְיִדְבְּרוּ' וכו' (דה"ב כב 10), ובמקבילה – 'ותאבדו' (מל"ב יא 1). ובפירושו לעיל: "יִדְבְּרוּ" (מז 4) – ינהג; גם זה נאמר על מפלת סנחריב (השווה: יח 48).
- 66 רוצה לומר, יביסו את אויביהם בנקל. רש"י כדרכו פתר בדרך הדרש: 'תלמידי חכמים שמנצחים זה את זה [גרובר: עם] זה בהלכה, נראים כאויבים זה לזה. וראה: בבלי, קידושין ל ע"א.
- 67 בסגול תחת חיריק. כך גם לעיל בפירושו לתה' עו 6: "אֶשְׁתּוֹלְלוּ" – כמו: הִשְׁתַּלְלוּ.
- 68 ביאור הנאמר: 'יגיע כפך כי תאכל', כמטפורה, הוא ההסבר ('על כן') לתיאור השכר על ההתנהגות המוסרית בפס' 3. לפועל 'אכל' כדימוי ליחס אישות השווה למשל: 'הלחם אשר הוא אוכל' (בר' לט 6), ובפירוש רש"י שם: 'היא אשתו, אלא שדבר בלשון נקייה' (אמנם רש"י ב'אר כפשוטו'; 'אכלה ומחתה פיה' וכו' (מש' ל 20).
- 69 לשון הכתוב בדיבר העשירי (שמ' כ 14).

פרק קכט (קיד) <קיו>

(1) שיר המעלות. (3) האריכו למעניתם – האריכו המחרישה על גבינו;⁷⁰ כמ': 'מלא מַעֲנָה צמד בקר' (שמ"א יד 14).⁷¹ (4) קֶצֶץ עֲבוֹת – אֵילו עֲבוֹתָת שְׁקוּשִׁים בָּהֶם הָעוֹל עַל הַשּׁוֹרִים הַחֹרְשִׁים; ולפי שהמשיל עצמו לשדה שחורשים בו השוורים.⁷² (7-6) יהיו כחציר גגות – כעשב גגות, שְׁקֻדְמָת שֶׁלֶף יֵבֶשׁ,⁷³ שלא מִלָּא – שאין אדם יכול למלא[ות] כפו ממנה כשקוצרים אותה, ואין אד[ם] יכול למלאות חופנו מתבואתו כשהוא עומה. חֲצֵנו – חִיקו; כמ': 'והביאו בניך בחוצ' (יש' מט 22). (8) ולא אמרו העוברים שם בשעת קציר[ה] שני: יי' עליכם,⁷⁴ כשם שאמ' המלאך לגדע[ו]ן: יי' עמך גיבור החיל' (שופ' ו 12); שכל כך לא היו צריכין זה לזה.⁷⁵

פרק קל (קיה) <קיח>

(1) שיר המעלות. ממעמקים – מתוך עמקים.⁷⁶ (4) למען תיראו.⁷⁷ לפי שעמך הסליחה – בני אדם יריאים ממך; לפי שצריכים לבקש רחמים שתמחול להם. שאם לא היית מוחל – לא היו יריאים, והיו עושים כל רצונם בעולם הזה משעברו עבירה אחת, שהרי יודעים שאין להם תקנה.⁷⁸ (6-5) משמרים לבקר. נפשי קותה ליי' מפני הרשעים השומרים לבקר, ואורבים אותי לבקר בצאתי מפתח ביתי.⁷⁹ (8-7) יחל ישר[אל]. כל זה המזמור מדבר על מחילת

70 השלמה השאולה מהרישא של הפסוק: 'על גבי חרשו חרשים'.

71 בכתוב שם: 'כבחצי מענה צמד שדה'. וכך בפירוש רש"י: "למעניתם", הוא תלם המחרישה, כמו: "כבחצי מענה צמד שדה".

72 כיוון שפתח בדימוי צרותיו לחרישת גו, המשיך ותיאר את הצלתו כניתוק כבלי השוורים. ולהלן הוסיף דימוי מאותו עולם ציורי: המשלת עושי רעתו לחציר יבש.

73 רוצה לומר, כעשב פרא שקמל ולא יצלח למאום. ובפירוש רש"י: "שקדמת שלף יבש" – שקודם שישלפוהו ויתלשוהו ממקומו הוא יבש'.

74 בכתוב: 'ולא אמרו העברים ברכת ה' אליכם' (בעל מנחת ש"י ציין: 'מאן דכתיב "עליכם" טע'); אך אפשר שתביט 'עליכם' שלפנינו אינה מנוסח הכתוב אלא מלשון הביאור. לעצם עניין ברכת הקוצרים השווה: 'ויאמר לקוצרים ה' עמכם' (רות ב 4).

75 התעלמות מוחלטת המורה על התפוררות חברתית ועל היותם טרודים בצרות עצמם. לביטוי ראה למשל: תנחומא בובר, חקת נב (מהדורת בובר, דף סה ע"א); ובתפילת כוהן גדול: 'שלא יצטרכו [...] זה לזה' (ירושלמי, יומא ה, ב [מב ע"ג; עמ' 584, שורה 2]. השווה: בבלי, יומא נג ע"ב).

76 רוצה לומר, צורה הגזורה משם העצם 'עמק' (ולא 'מַעֲמָק'; שם הבא במקרא רק בצירופים 'מעמקי'ים/מים'). כוונת הכתוב אפוא לאדם מדוכא ואומלל הקורא לה' מבירא עמיקתא.

77 בכתוב: 'וכי עמך הסליחה' למען תִּנְרָא' (קל 4), משורש יר"א; ייראו ממך. על שורשי פ"י העיר רשב"ם בפירושו לכתוב: "את והב" (במ' כא 14) – את יהב של חק' [...] מן יר"א: "למען תורא", וי"ו תחת יר"ד' וכו' (וראה גם פירושו לבר' מה 11). וכך ב'ספר דייקות': 'וכל אלו הידין הנשרשי' כשבאין בלשון יפעל, יִשְׁמַר, תבא וי"ו במקומ' [...] מן ירא: "תִּנְרָא" וכו' (ספר דייקות [לעיל הערה 38], עמ' 9, שורות 16-18).

78 מאחר שעומדת לפנייהם אפשרות של תשובה וכפרה המותנות ברצונך הבלעדי – הריהם ביראה מתמדת מפניך. רש"י פנה לכיוון שונה: "עמך הסליחה" – לא נתת רשות לשליח לסלוח [...] "למען תורא" על זאת; שלא יהא אדם בטוח על סליחת אחר' (רמז מלגלג כלפי טקס המחילה הנוצרי?).

79 הרי רק ה' יכול להצילו מאויביו השומרים צעדיך באשר יפנה (לתמונה זו השווה: 'וישלח שאול מלאכים אל בית דוד לשמרו ולהמיתו בבקר' וכו' [שמ"א יט 11]). רש"י פירש בהוראה מטפורית: "נפשי לה' משמרים לבקר" –

עונות,⁸⁰ ונעין[שה] בגלות בבל;⁸¹ שהגלות תלוי בעון הדור, ולכך מבקשים שימחול להם עונותם ומתוך כך יוצאים מגלותם.⁸²

פרק קלא (קיו) <קיט>

(1) שיר המעלות. ובנפלאות ממני – בדבר הנפלא ומכוסה ממני;⁸³ שלא (היו) [היה]⁸⁴ ראוי לי; שלא נהגתי עצמי שלא כשורי[ה].⁸⁵ (2) אם לא – כלומ[ר] אלא זה עשיתי: שויתי ודוממתי לפני הקן, שתלית[ו]ן בטחוני בו כגמול עלי אמו.⁸⁶ 'גמול' – נער; כדכתיב: 'גמול ידו הדה' (יש' יא 8).⁸⁷ (3) יחל ישר[אל] אל יי.⁸⁸

פרק קלב (קיו) <קכ>

(1) שיר המעלות. זכור יי לדוד. לא עשאו;⁸⁹ שהרי לא כתב כאן: 'שיר המעלות לדוד'.⁹⁰ אלא שלמה

- הנני מן המצפים לגאולה; "שומרים לבקר" – מצפים וחוזרים ומצפים, קץ אחר קץ, כעידוד וחיוזק מפני ייאוש, לנוכח אכזבות חוזרות ונשנות.
- 80 כך משתמע בבירור גם מחתימת הפרק: 'והוא יפדה את ישראל מכל עונותיו'; ותוכן המזמור מעיד על נסיבות חיבורו ותכליתו, כפי שהוא הולך ומבאר.
- 81 תיארוך זה, שביסס רשב"ם להלן מתוך ההקשר, אינו עולה בקנה אחד עם קביעתו לעיל בפירושו למזמור קכ 1, שרק שניים ממומרי שיר המעלות, הראשון והרביעי (החסרים אזכור 'ישראל', 'ציון' או 'ירושלים') נתחברו במהלך הגלות, והיתר – חלקם בזמן הבית וחלקם בשיבת ציון.
- 82 בהשראת מאמרי חו"ל, כדוגמת 'גדולה תשובה', שמקרבת את הגאולה (בבל, יומא פו ע"ו); 'אין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין' (שם, סנהדרין צו ע"א) ועוד הרבה. ובמקום אחר: 'עתידין ישראל ליתן עליהן את הדין' (שם, בבא בתרא עג ע"ב), ובפירוש רשב"ם שם: 'שבחטאתם מתעכב משיח'. הביטוי 'עון הדור' חוזר בפירושו שם קלד ע"א, ד"ה 'ראויים שתשרה': 'אלא שעון הדור גורם וכו'.
- 83 שלא במשמעות הרווחת של נס ופלא, אלא דברים נעלמים ומסותרים, כדרך הכתוב 'ואביטתה נפלאות מתורתך' (תה' קיט 18), וכפי שאמר איוב: 'נפלאות ממני ולא אדע' (איוב מב 3) ועוד.
- 84 אפשר שבכתבו 'היו' נגרר אחר צורת הרבים 'נפלאות'; ותיקנתי בהתאם ללשון הביאור.
- 85 המבט הציוני מתבאר אפוא: פעלתי כראות. הביטוי 'שורה' בהוראת נוהג מחייב, יסודו בלשון חז"ל, כדוגמת 'לא היו [...] נוהגין כשורה' (משנה, בבא בתרא ח, ה).
- 86 רשב"ם, כרש"י, לא עסק בגיזרון הפועל 'דוממתי'. להוראה המשתמעת מהעניין: נסמך על ה', כתינוק הכרוך אחר אמו, השווה פירושו לתה' מח 10: "דמינו [אלהים חסדך]" – צפינו; לשון: "דום לה" וכו' (לז 7). מנחם ביאור בהוראת דמיון. ראה: מחברת מנחם (לעיל הערה 29). השורש 'דס', מחלקה שלישית, עמ' 126.
- 87 משמע: תינוק, שהרי 'ביום הולדו קרוי "נער"' (פירוש רשב"ם לשם' ב 6). ובפירוש רש"י כאן: "גמול" – יונק שדים' (ובפירושו לישעיה שם: 'תינוק הגמול משדי אמו'; ובפירושו לבר' כא 8: 'לסוף כ"ד חודש').
- 88 מסתבר שבהוסיפו מובאה זו ביקש הפרשן לבאר את הקשר שבין שני הפסוקים: מעשיי הם דוגמה לישאל – כשם שאני נסמך על ה' כך ראוי להם. השווה פירוש ראב"ע: 'ואמר דוד: הנה אני כל מבטחי בשם, וככה עשה ישראל' (תהלים, ב, מקראות גדולות: הכתר, עמ' 200).
- 89 אפשר שהנימה הפסקנית מרמזת להסתייגות מובלעת של רשב"ם מהדרש כי 'אין הקב"ה מקפח שכר כל בריה [...] ובשביל שנתן דוד נפשו על ביהמ"ק שיבנה [...] נכתב על שמו וכו' (תנחומא, נשא יג). גם ראב"ע, בפירושו על אתר, זיהה את דוד כבעל המזמור, ואף הציע רקע קונקרטי לחיבורו.
- 90 היעדרה של למ"ד השייכות (הבאה במזמורים קכב, קכד, קלא, ולהלן קלג) כציון בעלות שולל את ייחוס המזמור לדוד.

עשאו כשעלו כל ישר' לרגל, כשנבנה בית המקדש,⁹¹ והכניסו הארון לבית קדשי הקדשים, ובא שלמה ויכרע על [ברכיו]⁹² והתפלל לפני הק' שיענהו באש. וכן מצינו ב'דבריו' ה'ימים' שכשפלה תפילתו ירדה אש מן השמים.⁹³ וכן התפלל לפניו שיזכר לדוד אביו כל צדקתיו, כמו שפקש לבנות לו בית;⁹⁴ ועכשיו נבנה כמצותו, כמ' שאמ' הק'.⁹⁵ בעבור זכותו – 'אל תשב פני משיחך' (דה"ב ו' 42), מלך שלמה בנו, ריקם מלענותו. עונותו⁹⁶ – עניינו. (5-4) אם אתן שינה לעיני – לא אנוח עד אמצא מקום ליי.⁹⁷ (7-6) הנה שמענוה באפרתה. כך אמ' שלמה: השמועה הזאת שמענו בבית לחם אפרת, שהיא מערי יהודה,⁹⁸ דוד היה רוצה לבנות הבית ונתעסק בדבר,⁹⁹ ועכשיו מצאנוה בשדה יער הלבנון, שכך נקרא בית המקדש;¹⁰⁰ ולפיכך: נבוא' [ה] למשכנותיו. (8) קומה יי' למנוחתך, כמ': 'קומה יי' ויפוצו אויביו' (במ' י' 35); אלא שזה לשון מסע, וזה – מנוחה.¹⁰¹ (9) כהניך ילבשו צדק; בגדי כהונה, שהם בגדי צדק.¹⁰² וחסידך [ירננו] – הלויים המשרתים; שני: 'וללוי' ¹⁰³ אמר תמך ואורך [לאיש חסידך] (דב' לג 8).¹⁰⁴ (10) אל תשב פני משיחך – שתעני בהרדת אש מן השמים. וכת' ב'דבריו' ה'ימים': 'וככלות שלמה להתפלל והאש ירד מן השמים' (דה"ב ז' 1).¹⁰⁵

- 91 השווה לעיל פירושו למזמור קכז 1. גם כאן תוכן המזמור בויקתו לאירוע המתואר במקום אחר, מעיד על נסיבות חיבורו ועל מועדו.
- 92 ההשלמה המחויבת שאולה מהמסופר במל"א ח 54 ובמקבילה בדה"ב ו' 13.
- 93 בדברי הימים שם, ומצוטט להלן, בביאור פס' 10, בלשון הכתוב.
- 94 תמצית דברי דוד, פס' 2 ואילך: 'אשר נשבע לה' [...] אם אבא באהל ביתי' וכו'; ולשון המדבר היא מציטוט דבריו בפי שלמה בנו.
- 95 מל"א ח 20-17.
- 96 ניקדתי בהתאם לכתיב שלפנינו: 'עונותו'.
- 97 התחייבות טוטלית זו של דוד היא 'עניויו', והיא העומדת לזכותו.
- 98 רוצה לומר שהיומה באה מדוד, איש בית לחם (ראה: שמ"א טז 4, 1); והרי: 'דרך אפרתה היא בית לחם' (בר' לה 11; מכאן הרימוז במי' ה' 1: 'ואתה בית לחם אפרתה, צעיר להיות באלפי יהודה' וכו'). אך רש"י פירש: "באפרתה" – במקום החשוב והמעולה' וכו', היינו תואר למקום הבניין.
- 99 בבניין התפעל, כדרך השגור בלשון חז"ל.
- 100 מל"א ז' 2. כלומר היומה שיצאה מאפרת התגשמה בבניין הבית, המזוהה בכינוי מרומ. ורש"י פירש: "מצאנוה בשדה יער" – בגבול בנימן, שנמשל לחית היער' וכו', בהקבלה לאפרתה.
- 101 תפילת משה בלשון 'קומה [...] ויפוצו' וכו', הולמת את תקופת מסעי הארון; ועתה, בתום מסע נדודיו, עם הכנסת הארון למשכן קבע, נושא שלמה תפילה בנוסח: 'קומה [...] למנוחתך'. גם לעיל, בכתוב 'למנצח לדוד [...] יקום אלהים' יפוצו אויביו, וינוסו משנאיו מפניו' (סח 2-1), פירש רשב"ם: 'מזמור זה עשה דוד כשהביא הארון לבית עובד, ומבית עובד לעיר דוד (ראה שמ"ב ו' 10-12); כמ' שמצינו במשה שהיה אומ' שירה: 'ויהי בנסע הארון ויאמר משה וגו' (במ' י' 35). וראה תפילת שלמה: 'קומה ה' אלהים לנוחך' וכו' (דה"ב ו' 41-42).
- 102 לשון קצרה (מטונימיה), בויקה לתפקיד הכהנים כמורי העם ושופטיו. ראה: דב' א' 16; טז 18.
- 103 תיבה זו, הבאה בסוף השורה, עוטרה (בגיליון) בידי הסופר, כרמו לשמו: נתן הלוי (וכך נהג גם לעיל, בפירוש למזמור פט 20, בתיבת 'נתן'), כמנהג הסופרים להנציח את שמם במוצנע.
- 104 הרי הבגד המשמש להוראה ומשפט מסור לכהנים. השווה פירוש רשב"ם לשמ' כח 15, 30.
- 105 בנוסח שלפנינו: 'והאש ירדה מהשמים'. בביאורו של רש"י לפסוקנו: "'אל תשב פני משיחך" שלמה, בבואו להכניס שם את הארון, תוספת משלימה המרמזת לדרש: 'כשבנה שלמה את ביהמ"ק ביקש להכניס ארון לבית קדשי הקדשים, דבקו שערים זה בזה' וכו' (בבלי, שבת ל ע"א).

(15) צַיִן/דָּה – מזונתיה.¹⁰⁶ (16) כהני[ה] אלביש ישע וחסידיה רנן ירננו – על ידי התרומות והמעשרות; שיביאו תרומות לכהנים ומעשרות ללוים.¹⁰⁷ (18) יציץ נזרו – יפרח נזרו בראשו, כאילן המוציא פירות בראש ענפיו.¹⁰⁸

פרק קלג (קיח) <קכא>

(1) שיר המעלות. שבת אחים יחד, ברגל.¹⁰⁹ (2-3) כשמן הטוב, מוסב למעלה: 'מה טוב ומה נעים שבת אחים יחד', כשמן הטוב;¹¹⁰ שמן המשחה שנמשח בו אהרן, שמן העולה מכל השמנים בחשיבות ובנעימות,¹¹¹ וכטל היורד על הר חרמון, בגבוה בהרים,¹¹² וכיורד על זקן אהרן – מטפטף על זקנו, על פי מידותיו שלו,¹¹³ שהוא בית הצואר של בגדיו;¹¹⁴ שני: 'זההיה פי ראשו בתוכו [...] כפי תחרא' (שמ' כח 32).¹¹⁵

פרק קלד-קלו (קיט) <קכב>

(קלד 1) שיר המעלות. העומדים בבית יי' בלילות – אֵילו הכהנים,¹¹⁶ העומדים שם אף בלילות.¹¹⁷ (3-2) וברכו את יי' – כל עיקר הברכה כתב בשביל ברכת ישר' שכת' אחרי: יברכך יי' מציון, שכך

- 106 בהקבלה לסיפא: 'אביוניה אשביע לחם'. וכך פירש גם רש"י: "צידה" – מזונה.
 107 המשך לבשורה על שפע היבול 'צידה – ברך אברך'. לירננה: השווה פירוש רשב"ם לדב' יד 27.
 108 לשון הכתוב 'עליו (יציץ) פורש כדימוי לציץ האילן המשגשג, הפורח ומניב בצמרתו. רש"י פירש: "יציץ" – יאיר, כמו: "ונצצים כעין נחשת" (יח' א' 7), תיאור פיזי של כתר הזהב.
 109 בהשלמת נסיבות חיבורו; מזמור זה, כקודמו, נכתב לאחר בניין הבית, ועניינו איחוד מחודש של העם בהתכנסות הכללית במקדש. רש"י פירש: 'שישב (מהרשן: כשישב) הקב"ה בבית הבחירה עם ישראל הקרויים "אחים ורעים" (קכב 8). בדפוסים שלפנינו נוסף: 'זההיה גם הוא יחד עמם, ובהמשך: 'ורבותינו דרשו וכו'. ורש"י חתם: 'אבל יש בדברי תורה וקבלה משל ומליצה, דברי חכמים וחידותם; ועיקר "שיר המעלות" על בית המקדש נאמר.
 110 'כשמן', בכ"ף הדמיון; טובו של זה כטוב של זה; וכך מתאחים הכתובים לרצף ענייני.
 111 על מתכונתו הייחודית של שמן המשחה ראה הנאמר בשמ' ל 22-33. התיאור כאן: 'שמן העולה (המעולה) מכל השמנים בחשיבות' משתלב עם האמור בפירוש רשב"ם לשמות באפיון מרכיביו: "בשמנים ראש" (שם 23) – חשובים [...] "מר דור" – חשוב' וכו'. וראה לעיל במאמר, סעיף 2.ט, דוגמה א, והציטטה מהערתו של לוקשין במהדורתו; רשב"ם לא חלק אפוא על רש"י, שקדם לו בפירוש "בשמנים ראש" – חשובים.
 112 דומה סדר הפירוש התערבב במשהו, אולי בשל הפועל 'היורד', המשתלב בפסוקים: השמן היורד, הזקן שיוורד, והטל שיוורד. ואולי יש לשחזר בהתאם למבנה הפסוק: "כשמן הטוב", שמן המשחה [...] בחשיבות ובנעימות, היורד על זקן אהרן [...] כפי תחרא; "וכטל חרמון", בגבוה בהרים, היורד על הר ציון. והשווה פירוש רש"י.
 113 רוצה לומר, ויי' השייכות ב'מידותיו' מוסבת על אהרן, ולא על הזקן.
 114 'מדותיו' – בגדיו. ראה פירוש רשב"ם לוי' ו 3: "מדו" כמו [...] "ומדיו קרועים" (שמ"א ד 12), לשון בגדים. וכאן: 'זקן אהרן שירד' על פי מדותיו, משמע: על פתח בגדיו, שהוא בית הצואר.
 115 בפירושו לשמות שם כתב רשב"ם: "פי תחרא", "פי ראשו" – פתח שמכניס ראשו כשלוכשו, "בתוכו" – באמצעותו למעלה [...] "לא יקרע", לא יפתח בית צוארו למטה, כעין מלבושים שלנו, אלא למעלה; שבשעת אריגה מניחין בו צואר.
 116 המכונים בכתוב 'עבדי ה'.'
 117 רוצה לומר שבתיאור הזמן 'בלילות' אין כוונה למעט את ה'ימים' אלא אדרבה, להוסיף עליהם. השווה ביאורו לתה' קיט 55: "זכרתי בלילה שמך ה'" – אף בלילה.

היו מברכים את ישראל¹¹⁸; וזו היא ברכת כהנים העומדים בבית¹¹⁹ (קלה 7) מעלה נשיאים, עננים, מקצ' [ה] הארץ. נשיאים – על שם שמתנשאים, כשירודים לשתות מים בים וחזר' [ים] ועולים למרום; וכן הוא אומ': 'ואד יעלה מן הארץ' (בר' ב 6).¹²⁰ (9) בתוככי – בתוכך.¹²¹ (12) ונתן ארצם נחלה – גם זה מכפולים.¹²² (14-13) ידין – ינקום; כמ': 'ידין בגוים' (ק' 6),¹²³ לכך: זכרך לדור ודור. מפני שנוקם נקמת עמו ועל הרעה אשר דבר לעשות להם מתנחם,¹²⁴ לכך מזכיר [ים] חס' (י) דים בנים ובני בנים לעולם.¹²⁵ (15) עצבי הגוים. למעלה ספר תחילה בשבחו של אלהים: 'הללויה כי טוב' (פס' 3), ואחר כך פי' על ראשון ראשון;¹²⁶ ספר שבחו של מקום: 'מעלה נשיאים' (פס' 7); ומהו חבתו של הק' אצל ישראל? 'שהכה בכורי מצרים' [...] ונתן ארצם נחלה; (פס' 8-12). ומהו גדולתו של הקב"ה על אלהי העמים? שהם מכסף ומוזהב, 'מעשה ידי אדם' (פס' 15).¹²⁷ (קלה 8) את השמש לממשלת ביום – 170 ע דכת': 'ולמשל ביום' (בר' א 18). (13) לגורים – שבקעו לשברים.¹²⁸

- 118 עם שבפסוקים 2-1 קרא להם המשורר 'ברכו את ה', הוא התמקד בנוסח הברכה של הכהנים לעם ישראל, כי היא העיקר. השווה: דב' י 8; כא 5, ועוד.
- 119 השווה: 'בזמן שהכהנים מברכים את העם, מה הן [העם] אומרים? [...] אמר רבי אסי: "שיר המעלות הנה ברכו את ה' כל עבדי ה'" וכו'. ולימא נמי: "יברכך ה' מציון" דכתיב בהווא ענינא? [...] מתוך שהתחיל בברכותיו של הקב"ה, מסיים בברכותיו של הקב"ה' (בבלי, סוטה לט ע"ב).
- 120 'ירש לקיש אמר אין עננים אלא מלמטן, שנ' "מעלה נשיאים מקצה הארץ" (יר' י 13) (בראשית רבה יג, יא [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 120]). לא מצאתי מי שקדם לרשב"ם בהצעת גיזרון זה.
- 121 וכך לעיל בפירושו לתה' קטז 19: "בתוככי [ירושלים]" – בתוכך. לתופעת יו"ד יתרה ראה גם בביאורו למזמור קיג 5-6: "המגביה", כמו: "המשפיל לראות בשמים ובארץ" – מגביה לשבת ומשפיל לראות. וראה לעיל במאמר, סעיף 2.1 והערה 109.
- 122 בכתוב 'ונתן ארצם נחלה, נחלה לישראל עמו' מחציתו השנייה של הפסוק כופלת את חציו הראשון ומוסיפה עליו. וראה לעיל בביאורו למזמור קכד 2-1 ובהערה שם.
- 123 ובפירושו שם: "ידין בגוים" ויפיל מהם "מלא גויות"; "מלא" כלומר הרבה' וכו'. וכך ביאורו לעיל: "תדינני" (נד 3) – כמ': "כי ידין ה' עמו" (דב' לב 36; תה' קלה 14). ובפירושו לדברים שם: "כי ידין ה' עמו" – או יהיה הנקם והתשלומין [...] וכן: "ידין בגוים מלא גויות". בפירושו של רש"י כאן: "ישפוט משפטם מאויביהם; ידין בהוראתו הבסיסית.
- 124 הניסוח בעקבות הכתוב בשמ' לב 14.
- 125 הלשון מעורפלת משהו. הגהתי 'חס' (י) דים' על פי העניין, וכוונתו לומר: שזכר ה' נשמר 'לדור ודור' באמצעות אוכור חסדיו בשיר תודה והלל הנישא בפי בנים ובני בנים.
- 126 הפרק ערוך במבנה של היגד כללי שאחריו פירוט. בדרך זו ביאר רשב"ם גם את הנאמר לעיל: "לא נתן למוט רגלינו" (סו 9) [...] וכן מספר והולך היאך הוציאנו מצרה לרווחה. וכך להלן: "אם ואסק שמים" (קלט 8) – כך מפרש והולך מקרא של מעלה. על מידה ספרותית זו העיר רשב"ם גם בפירושו לתורה, ובאזכורה הראשון, בר' א 27, אף ציין את מקורה: 'קלל ואחר כך פרש. וכן מצאתי בשלושים ושתים מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי, שלמד מפסוק זה כלל ואחר כך פרט'. וראה לעיל במאמר, סעיף 3.2.
- 127 הרי המזמור מפאר את ה' בשלושה תחומים המוגדרים בראש הפרק: שבח כללי (פס' 3), יחסו הייחודי לישראל (פס' 4) וגדולתו על האלוהים האחרים (פס' 5). בהמשך המזמור פירט עניין אחרי עניין כסדר: שליטתו הבלתי מוגבלת (פס' 6-7), נסים לגאולת ישראל (פס' 8-13), השפלת הגוים ופסיליהם (פס' 14-18).
- 128 אולי יש בדברים הסתייגות סמויה מפירושו של רש"י, שאימץ את מדרש חז"ל, כדלקמן: "לגורים" – י"ב קרעים לי"ב שבטים (כך בפרקי דר' אליעזר מב: 'ונעשו לי"ב שבילים שהם כנגד י"ב שבטים' [מהדורת הרד"ל, דף צט ע"א]; השווה: מכילתא דר' ישמעאל, ויהי ד [מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 100]; שוחר טוב, על אתר [מהדורת בוכר, דף רס ע"ב-רסא ע"א]). אך לדעת רשב"ם אין בכתוב יותר ממה שנאמר בו.